

ציון

העורכים: מיכאל טוך, נדב נאמן, ורד נעם, משה רוסמן

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פג • ג • תשע"ח

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

- 277 יעקב צ' מאיר: מהיסטוריה חומרית לקונטקסט היסטורי: כתב יד וטיקן 133 של התלמוד הירושלמי
- 323 עודד כהן: אמונות פסולות, ספרים כשרים: גישתו של החיד"א לחכמים שבתאים ולחיבוריהם
- 351 אמיר גולדשטיין: שליחות דו־סטריית: עליזה לבנברג והדי פועלה בקריית שמונה

ספרים ודברי ביקורת

- 383 עדיאל שרמר: טל אילן, ורד נעם (בשיתוף מאיר בן שחר, דפנה ברץ ויעל פיש), בין יוספוס לחז"ל, א: האגדות האבודות של ימי הבית השני; ב: אגדות החורבן
- 390 יואל אליצור: עאמר דהאמשה, מקום לדור בו ושם לו: קריאה ספרותית ותרבותית בשמות הערביים של הארץ
- 398 דותן ארד: ירון צור, גבירים ויהודים אחרים במזרח התיכון העות'מאני, 1830-1750
- 403 שולמית וולקוב: Ismar Schorsch, *Leopold Zunz: Creativity in Adversity*
- 407 נורית אורחן: רוני באר־מרקס, על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה

413 מספרות המחקר

416 ספרים שנתקבלו במערכת

XXIII תקצירים באנגלית

אמונות פסולות, ספרים כשרים: גישתו של החיד"א לחכמים שבתאים ולחיבוריהם

מאת עודד כהן

במאמרו היסודי 'מצווה הבאה בעבירה' הצהיר גרשם שלום:

איני רוצה להסתיר דעתי הברורה, שרשת השבתאות היתה פרושה הרבה יותר ממה שרגילים להודות בזה היום (=שנת 1936). יש מקרים רבים, שאפילו מקורותינו העלובים מספיקים עוד כדי להחליט ולהוכיח בבירור, שמספר הרבנים השבתאיים היה יותר גדול מהמשוער, ואפילו יותר גדול משחשב ראש הקנאים ר' יעקב עמדין, שרגילים להאשים אותו בהגזמה.¹

אמירה זו מייצגת תפיסה הקובעת כי כל מי שדבק בו ולו שמץ רבב של שבתאות הוא שבתאי נלהב ומוחלט בכל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו, וממילא כל היוצא מתחת ידיו ייפול תחת ההגדרה של יצירה שבתאית. זו הייתה גישתם התקיפה של שני 'צידי השבתאים' במאה השמונה עשרה – יעקב עמדין, הנזכר אצל שלום, ומשה חאגיז.²

במאמר זה אבקש להציג גישה של חכם שפעל פחות או יותר בתקופתם של חאגיז ועמדין אך הציג תפיסה שונה ובולטת במורכבותה לעומת גישותיהם של חאגיז ועמדין – גישתו של רבי חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א.

החיד"א נולד בירושלים בשנת תפ"ד (1724) למשפחה ששורשיה נשתלחו הן לאליטה הספרדית הן למשפחה אשכנזית מיוחסת. משפחת אזולאי התיישבה בארץ ישראל עוד

* אני מודה לפרופ' אלחנן ריינר, לד"ר צור שלו, לפרופ' אבריאל בר לבב ולפרופ' יעקב דוויק על קריאתם המדוקדקת והערותיהם המחכימות והחשובות לנוסחים קודמים של מאמר זה. אני מודה גם לשני הקוראים האנונימיים מטעם מערכת 'ציון' על הערותיהם רבות הערך. מחקר זה נכתב בתמיכת המרכז לחקר ההיסטוריה של חיים התיכון באוניברסיטת חיפה (HCMH) ובתמיכת הבמה לתולדות ארץ ישראל והעם היהודי באוניברסיטת חיפה. אני מודה לגופים אלה על תמיכתם. להלן קיצורים המשמשים בהערות השוליים (ראו בגוף המאמר, לפני ציון הערה 19): שה"ג א – שם הגדולים, חלק א; שה"ג ב – שם הגדולים, חלק ב; וע"ל א – ועד לחכמים, חלק א; וע"ל ב – ועד לחכמים, חלק ב.

1 גרשם שלום, 'מצווה הבאה בעבירה', כנסת, ב (תרצ"ז), עמ' 350 (=הנ"ל, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 12).

2 על חאגיז ראו: Elisheva Carlebach, *The Pursuit of Heresy: Rabbi Moses Hagiz and the Sabbatian Controversies*, New York 1990. על עמדין ראו: Jacob Joseph Schacter, *Sabbatian Controversies*, New York 1990. Jacob Emden: *Life and Major Works*, Ph.D Thesis, Harvard University, 1989

בראשית המאה השבע עשרה, עם עלייתו של המקובל ר' אברהם ב"ר מרדכי אזולאי, סב סבו של החיד"א,³ מפאס שבמרוקו לחברון סביב השנים שע"ג–שע"ה (1613–1615).⁴ אמו של החיד"א, שרה, הייתה בתו של ר' יוסף ביאלר, שעלה לארץ ישראל עם יהודה החסיד בשנת ת"ס (1700).⁵ מצד אימה היא התייחסה לר' יהושע פאלק הכהן מלובוב בעל ספר 'מאירת עיניים' על שולחן ערוך, חושן משפט, שהיה מגדולי ראשי הישיבות בפולין בראשית המאה השבע עשרה ומחברי ועד ארבע הארצות.⁶ בבחרותו התחנך החיד"א בישיבות ירושלים ובעיקר בבולטת שבהן – בית המדרש 'בית יעקב', ושם למד תורה מפי ר' יונה נבון ומפיו של הראשון לציון ר' יצחק הכהן רפפורט, ששימש גם כראש הישיבה. החיד"א למד תורה גם מפיו של המקובל ר' חיים בן עטר בעל 'אור החיים'; אמנם הוא חי בירושלים שנה אחת בלבד, אך החיד"א הספיק לשמשו והוא מרבה להזכירו בכתביו. החיד"א לימד בישיבות אחדות בעיר, ובהן התקבצו סביבו תלמידים. החיד"א החל לעסוק בתורת הנסתר עוד קודם שמלאו לו עשרים שנה, בהשפעתו של רבו ר' חיים בן עטר. את רוב לימודיו בתורת הקבלה עשה החיד"א אצל ר' שלום שרעבי, ראש ישיבת המקובלים 'בית אל', והיה שותף בחבורת החכמים 'אהבת שלום', שאותה הקים יחד עם חכמים מיישיבת המקובלים 'בית אל' שבירושלים.⁷ מקום מרכזי בחייו של החיד"א תפסו שני מסעות שליחות לאירופה כשד"ר מטעם קהילת חברון. אל המסע הראשון יצא בראשית שנת 1753 והוא ארך מעט למעלה מחמש שנים.⁸

- 3 ולא אבי סבו כפי שכתבו מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' ט; אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, ירושלים תשי"א, עמ' 569. החיד"א, ב'שם הגדולים', מתאר את השושלת המשפחתית מצד אביו, ר' רפאל יצחק זרחיה, שהיה בנו של ר' ישעיה, בנו של ר' יצחק, שהוא בנו של ר' אברהם. ראו: החיד"א, שם הגדולים, א, ליוורנו תקל"ד, ערך 'מהר"ר אברהם אזולאי', דף ט ע"ב.
- 4 על התארוך המשוער של עלייתו ראו: ישעיה תשבי, 'יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י', ספונות, טז (תש"ם), עמ' 192, הערה 7. נראה כי בשנים אלה מנתה קהילת חברון כמה עשרות בודדות של משפחות יהודיות. מפקד האוכלוסין העות'מאני משנת 1596 מונה אחת עשרה משפחות יהודיות בעיר. ראו: Amnon Cohen and Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, pp. 110–111. מדיווח של הקראי שמואל בן דוד יעמשל מקרים, משנת 1641, משתמע כי בשנה זו חיו בחברון שלושים בתי אב. ראו: אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן תשל"ו, עמ' 248. סביר להניח שהיו בעיר כעשרים משפחות יהודיות בעשורים הראשונים של המאה השבע עשרה.
- 5 על עליית יהודה החסיד ראו: מאיר בניהו, 'החברה הקדושה' של רבי יהודה החסיד ועלייתה לארץ ישראל, ספונות, ג–ד (תשי"ט–תש"כ), עמ' קלא–קפב.
- 6 ראו עלי: חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ג, ניו יורק תש"ו–תש"ח, עמ' 112–120. על משפחתו של החיד"א, מצד אביו ומצד אמו, ראו: עודד כהן, חשים גם ישנים: מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ו, עמ' 36–48.
- 7 על ר' שלום שרעבי ובית המדרש בית אל ראו: Pinchas Giller, *Shalom Shar'abi and the Kabbalists of Beit El*, Oxford 2008.
- 8 לפירוט מסעו הראשון על פי זמן שהותו בכל עיר ועיר ראו: בניהו (לעיל, הערה 3), עמ' ל–לא.

בין שני מסעותיו שהה החיד"א כחמש שנים בקהיר ואף כיהן בה כרב הקהילה. שהות זו נבעה ממחלוקת בין שכבת תלמידי החכמים שבירושלים לבין אחד מפקידי הקהילה מטעם 'ועד פקידי ירושלים בקושטא', שניהל את ענייני הקהילה החל משנת 1726.⁹ החיד"א נשלח לקושטא אך נאלץ להתעכב במצרים בשל התפתחויות בפרשה והגיבוי שניתן לאותו פקיד מצד ועד הפקידים.¹⁰

אל המסע השני יצא החיד"א באוקטובר 1772. במסע זה, שכלל שהות לא מתוכננת של שמונה חודשים בתוניסיה, התמקד החיד"א בקהילות איטליה ומערב אירופה ובסופו, לאחר כחמש שנים, השתקע בליוורנו ולא שב עוד לארץ ישראל.¹¹ במהלך מסעותיו העלה החיד"א על הכתב את קורותיו ואת תחושותיו בשני יומני מסע, שלהם העניק את השם 'מעגל טוב'. הם קובצו בשנת 1934 בידי אהרן פריימן לספר 'מעגל טוב השלם'.¹² אל ליוורנו הגיע החיד"א ב־20 בספטמבר 1778 ובה חי ופעל, תוך שהוא מתפרנס בעיקר ממכירת ספריו, עד לפטירתו בי"א באדר תקס"ו (1.3.1806).¹³

החיד"א פרסם חיבורים רבים, המשתייכים לסוגות שונות ומגוונות ומעידים על גישתו המורכבת של מחברם.¹⁴ בחינתם מאפשרת ללמוד משהו אף על יחסו לתופעות דתיות חברתיות ובהן השבתאות. במאמר זה אציג את יחסו המורכב של החיד"א לחכמים בעלי זיקה לאמונה השבתאית ולחיבוריהם, תוך התמקדות ביחסו המיוחד אל ה'ספר'. הדיון יתבסס על עיון בחיבור פרי עטו שבו שאף לארגן את היצירה הספרותית היהודית – יצירתו הביו־ביבליוגרפית הגדולה 'שם הגדולים'.

יש להדגיש ולומר, כי בעולם היהודי במאה השמונה עשרה רווחו גם גישות שונות כלפי השבתאות מאשר עמדותיהם הנחרצות של ר' משה חאגיז ושל ר' יעקב עמדין. דוגמאות למורכבות זו הציג סיד ליימן בסדרה של שלושה מאמרים, שבחנו את יחסם של ר' יחזקאל לנדא 'הנודע ביהודה', הגר"א ור' יהושע פאלק לפולמוס עמדין–אייבשיץ.¹⁵

9 על ועד פקידי ירושלים בקושטא ראו: יעקב ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה ה־18 בחסות פקידי קושטא, ירושלים תשמ"ב; Matthias B. Lehmann, *Emissaries from the Holy Land: The Sephardic Diaspora and the Practice of Pan-Judaism in the Eighteenth Century*, Stanford 2014, pp. 26–69.

10 ראו על המחלוקת: שם, עמ' 52–53.

11 לפירוט מסעו השני על פי זמן שהותו בכל עיר ועיר ראו: בניהו (לעיל, הערה 3), עמ' לו–לח.

12 החיד"א, מעגל טוב השלם, ירושלים תרצ"ד.

13 על חייו בליוורנו ראו: בניהו (לעיל, הערה 3), עמ' נד–פ; שבתי א' טואף, 'עדויות על ימי שבתו של החיד"א בליוורנו', ספר החיד"א, בעריכת מאיר בניהו, ירושלים תשי"ט, עמ' נז–סג.

14 לרשימת חיבוריו ראו: בניהו, שם, עמ' קעז–רסא. וראו גם: כהן (לעיל, הערה 6), עמ' 1, הערה 3. על הסוגות המגוונות שבהן עסק החיד"א ראו: שם, עמ' 2–1.

15 Shnayer Zalman Leiman, 'When a Rabbi is Accused of Heresy: R. Ezekiel Landau's Attitude Toward R. Jonathan Eibeschutz in the Emden–Eibeschutz Controversy', *From Ancient Israel to Modern Judaism: Intellect in Quest of Understanding – Essays in Honor of Marvin Fox*, eds. Jacob Neusner, Ernest S. Frerichs and Nahum M. Sarna, 3, Atlanta 1989, pp. 179–194; idem, 'When a Rabbi is Accused of Heresy:

יהודה ליבס דן ביחסו של הגר"א לשבתאות והגיב על מאמרו של ליימן;¹⁶ הוא דן גם ביחסו של תלמיד הגר"א ר' מנחם מנדל משקלוב לנביא השבתאי ר' העשיל צורף.¹⁷ מעוז כהנא בחן את גישותיהם של 'הגודע ביהודה' ושל ר' פנחס קצנלנבוגן לשבתאות.¹⁸ דיון ביחסו של החיד"א לכתבים שהוציאו מחברים שבתאים מתחת ידיהם מאפשר לעמוד על היחס של קבוצות ושל חכמים שונים לאמונה השבתאית ולמחזיקים בה במאה השמונה עשרה. אכן, יחס זה נצבע בגווניו בולטים של שחור ולבן בידי חאגיז ועמדין, וניכר שחוקרי השבתאות הושפעו מהם.

א. שם הגדולים: יצירה ביו־ביבליוגרפית בהמשכים

קודם שניכנס בעובי הקורה של החיד"א ויחסו לשבתאים נעמוד בקצרה על טיבו של 'שם הגדולים'. חיבור זה הוא יצירה ביו־ביבליוגרפית חוצת מרחבים וסוגות, שיצאה לאור בהמשכים במשך עשרים ושבע שנים. לחיבור חמישה חלקים שהובאו לדפוס בנפרד – כולם בליוורנו – בידי החיד"א: שם הגדולים חלק א, שראה אור בשנת תקל"ד (1774); שם הגדולים חלק ב, שראה אור בשנת תקמ"ו (1786); ועד לחכמים חלק א, שראה אור בשנת תקנ"ו (1796); ועד לחכמים חלק ב, שראה אור בשנת תקנ"ח (1798);¹⁹ ו'זעיר שם', הנספח לחיבורו של החיד"א 'פֶּכֶר לְאֶדֶן', שראה אור בשנת תקס"א (1801). לרוב החלקים נוספו נספחים, הכוללים השלמות והוספות.²⁰

The Stance of the Gaon of Vilna in the Emden–Eibeschutz Controversy', *Me'ah She'arim: Studies in Medieval Jewish Spiritual Life, in Memory of Isadore Twersky*, eds. Ezra Fleischer et al., Jerusalem 2001, pp. 251–263; idem, 'When a Rabbi is Accused of Heresy: The Stance of Rabbi Jacob Joshua Falk in the Emden–Eibeschutz Controversy', *Rabbinic Culture and Its Critics: Jewish Authority, Dissent, and Heresy in Medieval and Early Modern Times*, eds. Daniel Frank and Matt Goldish, Detroit 2008, pp. 435–456

16 יהודה ליבס, 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה, 9 (תשס"ג), עמ' 306–225.

17 הנ"ל, 'נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים', קבלה, 17 (תשס"ח), עמ' 168–107.

18 Maoz Kahana, 'The Allure of Forbidden Knowledge: The Temptation of Sabbatean Literature for Mainstream Rabbis', *Jewish Quarterly Review*, 102 (2012), pp. 589–616

19 ועד לחכמים חלק ב נדפס יחד עם המהדורה השנייה של שם הגדולים חלק א, ליוורנו תקנ"ח. בכל אות מובאים הערכים של שם הגדולים חלק א ומיד אחריהם הערכים של אותה האות שבועד לחכמים, חלק ב. ההבדלים בין המהדורה הראשונה לשנייה של שם הגדולים, חלק א, מזעריים ומתבטאים אך ורק בהוספת משפטים בודדים לערכים אחדים.

20 בסופו של שה"ג ב נדפס קונטרס השמטות בן שני דפים וחצי – 'משג"ב לדך' (משג"ב = 'משלים שם גדולים ב'), ובעמוד האחרון של החיבור נדפס עמוד השמטות נוסף תחת הכותרת 'כל אשר נשמט'. בסופו של וע"ל א נדפס קונטרס השמטות בן שישה דפים בשם 'בית ועד', המוגדר בכותרת משנה כ'תקונים והשמטות לקונטרס ועד לחכמים בס"ד', ומיד אחרייו בא עמוד נוסף, שכותרתו

מהדורות 'שם הגדולים' הנפוצות בימינו כוללות שני חלקים: 'מערכת גדולים' – לקסיקון ביוגרפי על מחברים,²¹ ו'מערכת ספרים' – לקסיקון ביבליוגרפי על חיבורים. שני חלקים אלה שנכרכו יחדיו וראו אור בווינה בשנת תרי"ג (1853) הם איחוד של חמשת החלקים המקוריים, ומהדורה זו תרמה להתקבלותו ולתפוצתו של החיבור. עורך המהדורה הוא יצחק אייזיק בן יעקב, ממשיכילי ליטא (1801–1863), שבין שאר מפעליו ניתן למנות הוצאה לאור של התנ"ך עם תרגום לגרמנית באותיות עבריות, העמדת מהדורה מתוקנת

כדי שלא להניח הנייר חלק אכתוב קצת במאי דשייך לעיל מערכת מ"ם בס"ד, והוא השלמה לערך 'מהר"ם מרוטנברג'. בעמוד האחרון של ספר זה, מיד לאחר החיבור ההלכתי 'טוב עין', באים שני עמודים תחת הכותרת 'השמטות ועד לחכמים'. בסופו של וע"ל ב, שנדפס כאמור יחד עם המהדורה השנייה של שה"ג א, מופיעים חמישה וחצי דפי השמטות בשם 'שולחן במדבר' (שולח"ן = שם ועד לחכמים חסדי נתקנים).

יצוין כי אף שהגדרתי את הערכים הביוגרפיים כערכי מחברים, הרי שלא כל בעלי הערכים עונים להגדרה 'מחברים'. עם זאת, רוב הערכים עוסקים במחברי חיבורים, או למצער, במשיבי תשובות שצוטטו או נכתבו בחיבורי אחרים. ליתר דיוק, 748 מבין 794 הערכים הביוגרפיים (94%) עוסקים במחברים (ערכים שנכתבו בהמשכים ועודכנו מחלק לחלק נמנו כערך אחד; לא נמנו ערכים כלליים על כיוונים, מטבעות לשון וכדומה), ו-46 הגותיים עוסקים בחכמים שאין להחיד"א מציין שחיברו חיבורים, גם אם כתבו ספרים, והערך עליהם מציין עניינים אחרים הקשורים בהם. 21 מתוכם נזכרים משום שהם בני משפחה, רבנים או תלמידים של דמויות מרכזיות. ראו לדוגמה: שה"ג א, ערך 'רבינו טודרוס מטוליטולא', דף כה ע"ב, העוסק באבי הרמ"ה (ר' מאיר הלוי אבולעפיה); שם, ערך 'מהר"ר יוסף סאראגוס', דף ב ע"א, העוסק ברבו של הרדב"ז; שם, ערך 'רבינו קלונימוס הזקן', דף סט ע"א, העוסק בזקנו של רבי יהודה החסיד; וע"ל א, בית ועד, ערך 'מהר"ר יהודה לנדא', דף נ ע"א, העוסק באביו של בעל ספר 'האגור'. 13 ערכים נוספים עוסקים בחכמים שהוזכרו בכתבי אחרים (אך לא הובאו דברים מכתביהם). ראו לדוגמה: וע"ל א, בית ועד, ערך 'רבינו ברוך ברבי אליעזר', דף מט ע"א, שהזכירו רש"י פ' [רשת] וארא'; שם, השמטות, ערך 'רבינו יוסף מניקולא', דף סט ע"ב, ש'מזכיר שלטי הגיבורים'; וע"ל ב, ערך 'מהר"ר אסתר' ו' שנג'י, דף ח ע"ב, ש'הזכירו הרב שיירי כנה"ג (=כנסת הגדולה). שמונה ערכים נוספים עוסקים בדמויות קדושות או מגיות שהחיד"א שמע או קרא על אודות מעשיהם. ראו לדוגמה: וע"ל א, ערך 'מהר"ר דוד תאביליי', דף יג ע"א, שהיה אדם גדול וקדוש והי"ל (=והיה לו) מגיד; שם, ערך 'מהר"ר שמואל', דף מב ע"ב, שהיה 'איש אלהים קדוש'; וע"ל ב, ערך 'אברהם הלוי ברוכים', דף י ע"א, העוסק באדם 'שראה השכינה עין בעין בהקיץ בכותל המערבי'. שלושה ערכים נוספים עוסקים בחכמים שהסכימו על חיבורים של אחרים או חתמו על תשובות של אחרים. ראו: שה"ג ב, ערך 'מהר"ר יהודה שאראף', דף מה ע"ב–מו ע"א; וע"ל א, ערך 'מהר"ר משה עונקינירה', דף ל ע"א; וע"ל ב, ערך 'מהר"ר משה משיש', דף נט ע"ב; שם, ערך 'מהר"ר משה אברהם רומאנין', דף נט ע"ב. הערך הגותי עוסק בר' ברוך כ"ץ רפאפורט, וע"ל א, ערך 'מהר"ר ברוך כ"ץ רפאפורט', דף י ע"ב, 'שהיה ר"מ ואב"ד בק"ק פיורדא זקן ויושב בישיבה; בשליחותו הראשונה פגש החיד"א את בנו והוא מסר לו חידושים משם אביו. יש לציין כי כמה מן הערכים הנזכרים עוסקים באדם העונה על כמה מן הקטגוריות שהזכרתי, כגון הערך על ר' יוסף ויטאל, המציין כי הוא אביו של ר' חיים ויטאל, אך גם נאמר בו כי הוא 'כותב התפילין בקדושה' וכי 'חצי העולם מתקיים בזכות התפילין הכשרים שכותב', וע"ל א, ערך 'מהר"ר יוסף ויטאל', דף כד ע"א–ע"ב.

לספר 'חובות הלבבות' לרבנו בחיי אבן פקודה, ומעל כולם יצירתו הביבליוגרפית הגדולה 'אוצר הספרים'.²²

יצוין כי בן יעקב אינו הראשון ואף אינו היחיד שהוציא לאור את 'שם הגדולים' תוך עריכה והגהה. מהדורה מוקדמת יותר יצאה לאור בשנים 1843 (חלק א, קרוטושין) ו-1847 (חלקים ב-ד, פרנקפורט דמיין),²³ ומהדורות נוספות ראו אור בלמברג (1856),²⁴ בוורשה (1865),²⁵ ובפודגרוזה ובפיטריקוב (1905 ו-1930).²⁶

ב'שם הגדולים' מציג החיד"א לקורא מידע על למעלה משלושת אלפים מחברים וחיבורים.²⁷ בכמה וכמה ערכים בחיבורו מזכיר החיד"א דמויות שתפסו מקום מרכזי בתנועה השבתאית, אף אחרי מותו של שבתי צבי בראשית שנת תל"ז (1676), וכמה מהן אציין בהמשך הדיון. ואם לגבי כמה מן השבתאים הללו אין ראיה מכרעת שהחיד"א הכיר את זיקתם למינות השבתאית,²⁸ הרי שלגבי אחרים, שעליהם ועל חיבוריהם הוא מפליג

22 אברהם מאיר הברמן, 'יצחק אייזיק בן יעקב בעל "אוצר ספרים"', אנשי ספר ואנשי מעשה: סופרים, חוקרים, ביבליוגרפים, מדפיסים ומוכרי ספרים, בעריכת אברהם מאיר הברמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 30-35; גצל קרסל, סתרי ספר וסופר (מחקרים ומסות), צפת תשל"ה, עמ' 96. על עבודת העריכה של בן יעקב ועל שיקוליו ראו: Isaac Oded Cohen, 'The Freedom of Editing: Benjacob's Re-Editing of Hida's *Shem Ha-Gedolim*', *Zutot*, 10 (2013), pp. 71-87.

23 מהדורה זו כללה, בין השאר, הגהות ותוספות מאת אהרן פולד, רפאל קירכהיים ואליקים כרמולי, ובקצתן עשה בן יעקב שימוש במהדורות.

24 אל מהדורה זו צורפו הערותיו של ר' חנוך העניך, אב"ד סאסוב.

25 זוהי מהדורתו של אהרן ולדן שכלל בה את תיקוניו. על מהדורה זו יצא קצפו של יהושע השל קלמן; הוא חשף מקורות שוולדן השתמש בהם אך לא ציין אותם. ראו: יהושע השל קלמן, 'בקרת ס' שם הגדולים החדש', הכרמל, ו, כ"ו במרחשוון תרכ"ז, עמ' 181-182; שם, ד' בכסלו תרכ"ז, עמ' 190-191.

26 מהדורה זו, המבוססת על מהדורת בן יעקב, יצאה לאור בשני חלקים בידי מנחם מנדל בן י"פ קרענגיל, והוא הוסיף בה את הגהותיו ותוספותיו. יצוין כי מאיר בניהו, מחברה של המונוגרפיה הגדולה על החיד"א, ציין בספרו כי בכוונתו להוציא מהדורה חדשה של 'שם הגדולים' והיא כבר נמצאת בשלבי הכנה, אך מהדורה זו לא ראתה אור מעולם ועקבותיה נותרו עלומים. וראו: בניהו (לעיל, הערה 3), עמ' פו, הערה 37*. תיקונים, תוספות והשלמות למהדורות השונות של החיבור, שלא כחלק ממהדורה עצמאית, פרסמו הרב יהודה רובינשטיין והרב אברהם מאיר ועקנין. ראו: יהודה רובינשטיין, 'הערות על ספר "שם הגדולים" של רבי חיים יוסף דוד אולאי זצ"ל', המעין, ח, ג (ניסן תשכ"ח), עמ' 81-96; ד (תמוז תשכ"ח), עמ' 60-70; אברהם מאיר ועקנין, 'השמטות בן יעקב מספר "שם הגדולים"', מוריה, 22, ג-ד (תשנ"ט), עמ' קח-קכא.

27 יש לציין שכמה וכמה ערכים על חכם או על חיבור מופיעים ביותר מחלק אחד. באמצעי זה נקט החיד"א כאשר בא לפניו מידע חדש והוא רצה לעדכן את הערך שכבר נדפס בחלק קודם של החיבור. מדובר ב-174 ערכי חכמים ו-208 ערכי חיבורים, הנפרסים על יותר מחלק אחד של החיבור. ראו: כהן (לעיל, הערה 22), עמ' 74-78.

28 כך לגבי אברהם היכני, שספרו 'חופת אליהו' זכה לערך קצר ולשונו: 'חופת אליהו, דרשות הרב אברהם היכני הזכירם מהר"י כולי בס' [פר] מעם לועז' - שה"ג ב, ערך 'חופת אליהו', דף לא ע"א. על שבתאותו של המחבר ועל פעילותו לאחר ההמרה ראו: גרשם שלום, שבתי צבי והתנועה המשיחית בימי חייו, תל אביב תשי"ז, עמ' 752-756.

לעיתים בשבחים מופלגים, אין ספק שידע על כך, ואף על פי כן לא נמנע מלתת להם ערך בספרו.

ב. בין שבח לגנאי: היחס לשבתאים ולחיבוריהם

יהודה שאראף, שפגש בשבתי צבי בירושלים והפך פעיל בתנועתו,²⁹ זכה לערך ב'שם הגדולים'. הערך נפתח במילות השבח 'רב גדול' ולאחריהן מתוארים פרטים ביוגרפיים על אודותיו ועל פועלו התורני ללא כל הסתייגות:

תלמיד מהר"ר זרחיה גוטה והיה בארץ מצרים והסכים בס' [פר] כסא הכבוד כ"י (=כתב יד) למהר"י עאבאס כמ"ש (=כמו שכתבתי) בנדפס. ומהר"ם נ' חביב בס' גט פשוט דף פ"ז ע"א בכתבת שם עיר רמלה כתב שהיו ב' גדולי הדור הרב מהר"א נ' חנניה והרב מהר"ר יהודה שאראפי ע"ש (=עיין שם). והלך בשליחות ובכפר א' [חד] הרגיש שהשוחט ע"ה (=עם הארץ) והיה הרב מצטער הרבה ושאל לו השוחט מה הי"ל (=היה לו) וא"ל (=ואמר לו) שמתו בנותי שהיה חלדה וכו'.³⁰ והלך ליוורנו ונפטר שם כמ"ש בסוף קורא הדורות. ותלמידו הרב מהר"ש פרימו בדרשותיו תמיד רומז דרכים משם רבו והוא הרב הגו' [כר]. וגם היה רבו של הרב פר"ח (=פרי חדש) כנודע לנו מפי זקנים.³¹

תיאור חיובי זה בא אף שהחיד"א ידע ששאראף שבתאי והוא דבק באמונתו גם לאחר המרתו של שבתי צבי לאסלאם. עדות לכך עולה מהערה שכתב החיד"א בכתב ידו בפתיחתו של קובץ איגרות משנות השבעים של המאה השבע עשרה, ששלח מאיר רופא, מראשי המאמינים השבתאים בחברון בשנת תכ"ה (1665), שישב לאחר מכן באיטליה.³² האיגרות נשלחו אל אברהם רוויגו, ובכמה מהן מוזכר שאראף כמי שהתנגד לקבלה הלוריאנית והסתייג מכוונות האר"י. הדבר מלמד על זיקתו של שאראף לשבתאות, שכן שבתי צבי והוגים שבתאים סברו שתורת האר"י היא פרקטיקה תאורגית אנכרוניסטית, שאינה מתאימה לדור הגאולה, שבו ניצוצות השכינה כבר אינן שוכנות בקליפות וממילא אין עוד צורך בתיקונים הללו.³³

29 שם, עמ' 155, 531–532.

30 יהודה שאראף רמז במילים אלה לדברים הפוסלים את השחיטה: שְׁחִיחָה, חֲלָדָה, דְּרָסָה, הִגְרָמָה וְעֵקוּר, רמזיה ששוחט עם הארץ כמובן לא הבין. ראו: שולחן ערוך, יורה דעה, הלכות שחיטה, סימנים כג–כד.

31 שה"ג ב, ערך 'מהר"ר יהודה שאראף', דף מה ע"ב. גם בערך 'מהר"ר חזקיה די סילוא' מציין החיד"א את ר' יהודה שאראף לחיוב ומכנה אותו 'רב גדול'. ראו: וע"ל ב, ערך 'מהר"ר חזקיה די סילוא', דף כז ע"ב.

32 על ר' מאיר רופא ועל איגרותיו לרוויגו ראו: ישעיה תשבי, 'אגרות רבי מאיר רופא לרבי אברהם רוויגו', ספונות, ג–ד (תשי"ט–תש"ך), עמ' עא–קל.

33 שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 217–229. יהודה ליבס מדגיש את גישתו האנטי-לוריאנית של שבתי צבי לעומת זו של נתן העזתי, וטוען שעמדתו של מיכאל קארדווי קרובה יותר לזו של שבתי צבי

אכן, שאראף נזכר בהקשר שבתאי ברור. לדוגמה, באיגרת מיום כ"א בסיון תה"ה³⁴ כתב רופא: 'ואת פיו (=של שאראף) שאלתי אם היה מכוין כוונות הרב הקדוש האר"י וצוק"ל ואמר לי שלא היה מכוין רק עליית התפילה לעולמות כפי דברי האר"י וצוק"ל כנודע ולא זולת ולא בשום ברכת הנהנין אלו דבריו זלה"ה'. מיד אחר כך מוסיף כותב האיגרת ומציין, כתנא דמסייע, את 'החכם קארדו' ומביא בשמו 'שאיין מכוין רק ליחדא (=לייחד)'. מיד אחר כך מוסר רופא כי 'חידוש מהאהוב (=שבתי צבי) יר"ה (=ירושם הודו) לא יש (!)³⁵. שורה אחר כך נזכר גם 'החכם השלם כהר"ם (=כבוד הרב משה) פיניירו', ידידו מנוער של שבתי צבי,³⁶ וגם ביחס אליו כתב רופא 'מענין האהוב'.³⁷

באיגרת אחרת, מעט מוקדמת יותר, מיום 'ג"ם למב"י (=למנין בני ישראל) שנת תן לי הנפ"ש לפ"ק' (מ"ג לעומר, כ"ח באייר תל"ה, 1675), שאף בה נזכר קארדו, מופיע גם משה פיניירו. רופא מציין כי פנה אל פיניירו בבקשה שיכתוב לו 'מעניין האלהות... ששמעו מפי האהוב נר"ו (=נטריה רחמנא ופרקיה)', אך הלה 'שיבני כי דברים אלו לא ניתנו ליכתב ומה גם כי קבל עליו שלא להוציאו מפיו על דברים בגו'. מיד אחרי דיווח זה מתאר רופא את ר' יהודה שאראף: 'הוא צור חלמיש אינו רוצה אפי' [לו] ללמוד בספרי הקדוש האר"י זלה"ה'. לאחר מכן מוסיף רופא ועוסק ישירות בענייני שבתי צבי, ומעדין את נמענו כי 'מעניין האהוב יר"ה אין כל חדש אם יתחדש איזה דבר טוב בעה' (=בעזרת ה' יתברך) אודיעה אתכם'.³⁸ ההקשר השבתאי של תיאור תפוסותיו של שאראף על אודות כוונות האר"י ברור לחלוטין, ובוודאי לא חמק מעיניו של החיד"א. אכן, קובץ זה כולל אזכורים מפורשים של שבתי צבי גם באיגרות נוספות.³⁹ וכך כתב החיד"א בכתב ידו בפתח הקובץ:

קובץ זה מאגרות בא לידי פה ליוורנו ומידי עוברי עולם חשך לראות גדולי ישראל נאחזו בסכך ונתפתו וגם כי ידעו מאי דהוה (=מה שהיה, התאסלמותו של המשיח) לא שמו לבם

מאשר לזו של נתן. ראו: יהודה ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 24–27. ראו גם: גרשם שלום, חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי, ירושלים תרצ"ח, עמ' מו–מו; בועז הוס, 'השבתאות ותולדות התקבלות ספר הוזהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טז (תשס"א), עמ' 57–58.

34 על פי שאר האיגרות בקובץ ברי שהכוונה היא לפרט גדול, כלומר לשנת ה'תל"ה (1675). תל"ה היא גם שנת פטירתו של שאראף, הנזכרת באיגרת כמאורע שאירע לאחרונה: 'ועל דבר המאור הגדול מוהרר"י שאראפי זלה"ה ודאי כי כבר השמועה באה אליו כי בעונות נתבקש בישיבה של מעלה בעונותי אוי לי על שברי כי אבד חסיד וקדוש מן הארץ ואין איש שם על לב וזכיתי לעשות לו מספד גדול כראוי'; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9165, דף 125 ע"א. על שנת פטירתו של שאראף ראו: שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 764; מאיר בניהו, 'אגרות ר' שמואל אבובב לחכמי ארץ-ישראל שנישבו במאלטה ובמסינה', ספר זכרון לשלמה ס' מאיר, ירושלים תשט"ז, עמ' 38.

35 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9165, דף 125 ע"א.

36 ראו עליו: שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 88–94.

37 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9165, דף 125 ע"א.

38 שם, דף 127 ע"א.

39 לדוגמה: שם, דף 103 ע"א, 132 ע"א ועוד.

מה אענה ומה אומר ה' הטוב יכפר בעד ובמסתרים תבכה נפשי על דור יתום אוי לנו אהה עלינו אמר יאמר העבד הצעיר חיד"א. ר"ח חשוון אמ"ר מרחמ"ך ה'.⁴⁰

במקרה זה אמנם לא ניתן לקבוע באופן חד משמעי אם החיד"א ידע על דבקותו של שאראף בתפיסות שבתאיות גם לאחר שנת תכ"ו (1666), 'שנת הגאולה', קודם שכתב והדפיס את הערך עליו, שכן הערך על שאראף נכתב ב'שם הגדולים', ב', שנדפס בשנת 1786, ואילו פתיחתו של החיד"א לקובץ האיגרות נכתבה ב'ר"ח חשוון אמ"ר מרחמ"ך ה', היא שנת תקמ"ט (1789). יחד עם זאת, סביר להניח כי אם הידיעות על שבתאותו של שאראף היו מגיעות אל החיד"א לאחר הדפסת חלק ב של ספרו, ודעתו על דמותו של שאראף הייתה משתנה, הוא היה מעדכן את הערך באחד מחלקיו המאוחרים יותר של 'שם הגדולים', כפי שעדכן ערכים אחרים במידע חדש שחשוב היה לו שהקורא יכיר.⁴¹ בין כך ובין כך, ברור שהחיד"א ידע על שבתאותם של אישים שונים ובכל זאת לא נמנע מלתת להם ערך בספרו ואף לשבחם.

כך, לדוגמה, שמואל פרימו, 'סופרו של משיח',⁴² זכה לערך ב'שם הגדולים', ונאמר בו כי 'שמו נודע בשערים', ובהמשך הערך מתואר הספר שבו נדפסו כמה מתשובותיו ו'רמזי דרשותיו' כ'ספר הנכבד'.⁴³ ערך נוסף מוקדש לספר דרשותיו 'אמרי שפר', ובו נאמר: 'מדרשות למהר"ש פרימו ברמז ובקצור דרושים נפלאים מלאים זיו מפיקים נחמדים מזהב ומתוקים'.⁴⁴

החיד"א בוודאי ידע על דבר שבתאותו של שמואל פרימו אף לאחר ההמרה, שכן בקובץ הנמצא בכתב יד וכותרתו 'ק"ן סיפור' מתאר החיד"א, מפיו של ר' ירוחם וילנא,⁴⁵ כיצד הגיע חיים מלאך – שבתאי מעולי עליית יהודה החסיד⁴⁶ – אל פרימו ולמד ממנו את סוד האלוהות השבתאי:⁴⁷

40 שם, פתיחת הקובץ (ללא מספר עמוד). ראו על הקובץ: שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 758–764; ישעיה תשבי, 'ציונים לדמותו של החיד"א', נתיבי אמונה ומינות: מסות ומחקרים בספרות הקבלה והשבתאות, תל אביב 1964, עמ' 228–231.

41 ראו לעיל, הערה 27.

42 ראו עליו: זלמן רובשוב (שזר), סופרו של משיח: לתולדותיו של שמואל פרימו מזכירו של שבתאי צבי, ירושלים תש"ל.

43 שה"ג א, ערך 'מהר"ר שמואל פרימו', דף עז ע"ב.

44 שה"ג ב, ערך 'אמרי שפר', דף יב ע"ב.

45 ראו עליו: מאיר בניהו, 'רבי יעקב וילנא ובנו ויחסיהם לשבתאות', ירושלים, א, ד (תשי"ג), עמ' רג–ריד.

46 ראו עליו: גרשם שלום, 'אגרת מאת חיים מלאך', ציון, יא (תש"ו), עמ' 168–174; הנ"ל, 'התנועה השבתאית בפולין', בית ישראל בפולין, ב, בעריכת ישראל היילפרין, ירושלים תשי"ד, עמ' 56–60; מאיר בניהו, 'עדויות רבי אליה אשכנזי מצפת על השבתאיות של ר' חיים מלאך ור' יהודה חסיד', ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 67–71; הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' קלז–קמ.

47 על תפיסת אלוהותו של שבתאי צבי ראו: שלום (לעיל, הערה 1), עמ' 49–51; גרשם שלום, 'ברוכיה ראש השבתאים בשאלוניקי', ציון, ו (תש"א), עמ' 181–191.

מהר' חיים מלאך הלך למנטובה למתבע אולפן בדברי קבלה מהרמ"ז (=ר' משה זכות) ז"ל. וכה ענהו הנא נא תקנתי, ושבת"י בבית ה'. והנה עמך תלמידי מהרב"ך (=מורנו הרב בנימין כהן) ז"ל ולך נא ראה, הלוך וקראת אתו עמו. והיה כבואו מצא חיים כתבי הרב נתן מעשה בראשית וסוד האלהות והיתה עמו וקרא בו ומשם נסע לפולו'ניא ותורה שבו לימד אמרינן לכמה ת"ח. ומן הארץ ההיא יצא אחר ויט אהלו בעיר אינדרנופולי והנה שם הרב מהר"ש פרימו ז"ל אשר יחדו המתיקו סוד שתו הַשְׁעָרָה. והדר מר משמעתיה וגם במכתב למר כתוב לחיים שלח כזאת לארץ פולוניא לתלמידיו: ראו עתה כי אני הוא המדבר שעד עכשיו היינו עובדי ע"ז (=עבודה זרה) בטהרה ח"ו ראה אנכי נותן לפניכם היום סולת נקיה ממהרש"ף (=מורנו הרב שמואל פרימו) בענין סוד האלהות.⁴⁸

בהקדמה למעשה זה מציין החיד"א את המקום והתאריך של כתיבת הדברים: 'פה קושטא י"ג כסליו ותבט עיני בשור"י לפ"ק'.⁴⁹ משמע שהחיד"א כתב את הדברים בשנת תקי"ח, 1758, זמן רב קודם פרסום הערכים על פרימו וחיבורו.

שבתאי נוסף שמזכיר החיד"א באותו מעשה ואף הוא זוכה לערך המשבח אותו הוא בנימין הכהן (מהרב"ך). הוא מתואר כמי שבבעלותו היו מכתבי נתן העזתי ומהם למד חיים מלאך במנטובה:⁵⁰ 'והיה כבואו מצא חיים כתבי הרב נתן מעשה בראשית וסוד האלהות והיתה עמו וקרא בו'.⁵¹ והנה, בערך המוקדש לו ב'שם הגדולים' כותב החיד"א:

מהר"ר בנימין הכהן ז"ל אב"ד בקק"י (=אב בית דין בקהל קודש ישראל) ריגיו תחילתו מקק"י אלישאנדריא די לא פאליא. ולמד חכמת הקבלה מהרב עיר וקדיש הרמ"ז (=ר' משה זכות) ז"ל והיה מפורסם בחסידות ויש לו חתימות על תשובות בספר משאת משה וס' [פר] שמש צדקה. וחתניו היו גדולי הדור מהר"ר ישעיה באסן ומהר"ר מנשה פאדובה ז"ל. והרב המו' [פלא] מהר"ר אירגאן ז"ל ישב עם מהרב"ך הנו' [כר] שבעה שבועות ללמוד ממנו חכמת הקבלה. ויש לו ס' גבול בנימין.⁵²

החיד"א מציין את חיבוריו גם בערך הנושא את שם ספר דרשותיו 'גבול בנימין', ואף שם באים הדברים ללא שמץ הסתייגות: 'גבול בנימין דרושים להרב המקובל מהר"ר בנימין הכהן תלמיד הרמ"ז אב"ד בריגיו ויש לו ס"א (=ספר אחד) בפשט אלון בכות ופי' [רוש]

48 כ"י בית המדרש לרבנים MS 2/5388, עמ' 1. צילום של כתב היד נמצא במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים, מס' 34949. כתב היד פורסם בתמצית בידי הרב חיים רוזנברג, 'חבורי רב חיד"א וכתביו שלא ראו עדיין אור הדפוס', קרית ספר, ה (תרפ"ח-תרפ"ט), עמ' 160-162, ובמקומות נוספים לאחר מכן.

49 כ"י בית המדרש לרבנים MS 2/5388, עמ' 1.

50 ראו עליו: מאיר בניהו, 'שמועות שבתאיות מפנקסיהם של רבי בנימין הכהן ורבי אברהם רוויגו', מיכאל, א (תשל"ג), עמ' 77-9.

51 כ"י בית המדרש לרבנים MS 2/5388, עמ' 1.

52 וע"ל ב, ערך 'מהר"ר בנימין הכהן', דף יד ע"ב.

אבות ויש לו הגהות באוצרות חיים מלבד מה שנתוכח עם רבו כמ"ש (=כמו שכתב) באגרות הרמ"ז.⁵³

גם את אברהם קונקי, שדבק בשבתאותו גם אחרי ההמרה ואף העלה על הכתב את רשמי מפגישתו עם שבתי צבי בחברון,⁵⁴ מציין החיד"א לשבת. בערך על ספר דרשותיו 'אבק סופרים' (ועד לחכמים, ב) כותב החיד"א כך:

אבק סופרים דרושים למהר"א קונקי, אם הילד ואם לבינה ועוגת רצפי'ם] ביניהם. ומורינו הגדול מהר"י זאבי ז"ל חתנו. והרב המובהק מהר"י קונקי, רבו של מו"ה (=מורנו ורבנו הרב) בתי כהונה בן אחיו. והיה מליץ גדול אר"ש טובה ורחבה⁵⁵ ויותר ממה שניכר מספרו. ראיתי כתביו וס' [פר] דברי הימים כ"י מכל הקור"ה בשתי שליחויות. ומנחת קנאות כ"י עט"ם ממלו' [ת] באר"ש נכוחות⁵⁶ והאריך ימים ושנים בעה"ק חברון ת"ו.⁵⁷

ספרו של קונקי 'מנחת קנאות', הנזכר בסיפא של הערך, זכה אף לערך נפרד. גם ממנו משתקפת הערכתו של החיד"א למחברו: 'כ"י להרב מהר"ר אברהם קונקי בעל אבק סופרים והיא מנחת האומ"ר אמיר' [ה] נעימה על סעיפי ופרקי הקנאה איש מרעהו ואשה רעותה קנא"ה ודבר הגורם לה ורמזה בס' אבק סופרים.⁵⁸

אף במקרה זה ידע החיד"א על שבתאותו של האדם שאותו ואת חיבוריו הוא מציין לטובה. ידוע לנו כי החיד"א הכיר את תוכנו של ספר 'תורת הקנאות' לר' יעקב עמדין, שבו שופך הלה את מררתו על אלה שזיהה כשבתאים. החיד"א מזכיר חיבור פולמוסי זה בכמה ערכים, תוך ציון מראי מקום מדויקים, וברור אפוא שעייין בו. אזכורים אלה מופיעים בקונטרס ההשלמות ל'שם הגדולים, ב' ול'ועד לחכמים, א'.⁵⁹ משמע שהם נכתבו לפני הערך 'אבק דרכים' (ועד לחכמים, ב), שבו, כאמור, מציין החיד"א את קונקי לטובה. עיון ב'תורת הקנאות' חשף בפני החיד"א את דבר שבתאותו של קונקי ואת דבקותו בה גם לאחר ההמרה, שהרי 'הטופס השלישי' בספר זה הוא תיאור חייו ופועלו של שבתי צבי כפי שכתב קונקי עצמו 'זה עשרה שנים' קודם לשנת העתקת הטופס

53 שה"ג ב, ערך 'גבול בנימין', דף כא ע"א.

54 שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 157–161.

55 כלומר אמירה טובה ורחבה, על יסוד הפסוק 'וְאָרַד לְהַצִּיל מִיַּד מִצְרַיִם וּלְהַעֲלֹתוֹ מִן הָאֶרֶץ הַהוּא אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ'; שמות, ג, ה, ובמשחק מילים ארש-ארץ הנשמעות דומות בהגייה של מקצת בני עדות המזרח.

56 משחק מילים על יסוד המאמר התלמודי המסביר את משמעות המילה 'חשמל' שבספר יחזקאל: 'חיות אש ממללות, במתנייתא תנא (=בברייטא שנינו) עתים חשות עתים ממללות'; בבלי, חגיגה יג ע"ב. הדברים מבוססים על דברי המדרש על עשיו: 'בארץ נכוחות יעול'; בראשית רבה סז, ה. ובמובנו כאן: העטים כותבים אמירות ישרות וטובות.

57 וע"ל ב, שלח"ן במדב"ר, ערך 'אבק סופרים', דף קלה ע"ב.

58 שה"ג ב, ערך 'מנחת קנאות', דף נט ע"ב.

59 שה"ג ב, משג"ב לדרך, ערך 'תעלומות ומקורות חכמה', דף קב ע"א; וע"ל א, ערך 'דרך חיים', דף יב ע"ב.

המצוינת בראשיתו – שנת תנ"ט (1699). ר' יעקב עמדין מביא שם את הטופס בשלמותו עם הערותיו התוקפניות, הכוללות את אזכור שמו של קונקי בצירוף כינויי גנאי.⁶⁰

לעומת זאת, לעיתים החיד"א מציין לצד אישים שבתאים וחיבוריהם את שבתאותם, באופן הנראה כאזהרה מרומזת או כאזהרה מפורשת. בערך 'דרך חיים' כותב החיד"א כך: 'דרך חיים להר"ח (=להרב חיים) מאוסטרהא. מקרוב ראיתי מ"ש (=מה שכתב) הרב מהר"ר יעב"ץ בתורת קנאות דף ע"א עמוד ב'.⁶¹ המידע שמספק החיד"א על הספר כולל רק את שם מחברו והפניה מדויקת (משמע שהיא באה מתוך ציפייה שייעשה בה שימוש) לדברי ר' יעקב עמדין ב'תורת קנאות'. שם כתב עמדין כך:

ס' [פר] דרך חיים בהקדמה כתב ורמז ממנו בחוצפא גדולה בחרוף וגדוף שקורא אותו אלקינו. חר"ו (=חירוף וגידוף) של כסיל ההוא גם מביא כוונת תקון להפסקה מנתן הנביא מעזה שר"י (=שם רשעים ירקב), וזה ר"ח (=ר' חיים) ליפשיץ מאוסטרהא גילה היטב עניות דעתו וכסלתו וחתם עצמו היותו בור ע"ה (=עם הארץ) גמור.⁶²

בערך זה מסתפק החיד"א בהפניה לדברים ברורים של ר' יעקב עמדין, המזהיר מן החיבור השבתאי. לעומת זאת, בערך על ספר שבתאי אחר הוא אינו מסתפק בהפניה למקור אחד אלא מוסיף עליה הפניות אחרות וגם אמירה מפורשת של עצמו:

תעלומות ומקורות חכמה, קונטרס נדפס בויניציא שנת התכ"ב והוא בשמות וכו'. ולזכות את הרבים שלא יקראו בו כלל ואסור בבל יראה ובל ימצא באתי להודיע ולרמוז מ"ש (=מה שכתב) הרב החסיד מהר"י ששפורטש בתשובות אהל יעקב סי' מ"ח. ובציצת נובל (דפוס חדש) דף מ' ע"ב ודף מ"ה ודף מ"ז ע"ב. ובספר תורת הקנאות דף כ"ו ע"ב. ודי בזה.⁶³

החיבור המדובר הוא ספרו השבתאי של רפאל שבתאי, שהכיר את שבתי צבי עוד בירושלים ובשנת תכ"ו (1666) יצא כתועמלן שבתאי מארץ ישראל לקהילות שונות.⁶⁴ החיד"א מזהיר בלשון שאינה משתמעת לשני פנים כי ספר זה, שהוא מקדיש לו ערך, הוא ספר פסול ואסור בקריאה, תוך הסתמכות על גדול מתנגדי השבתאות בזמן פריחתה – ר' יעקב ששפורטש, ועל גדול רודפי השבתאים בזמנו – ר' יעקב עמדין. החיד"א פסל את האמונה במשיחיותו של שבתי צבי מכול וכול. ואלה דבריו הנוקבים בפתיחה לקובץ האיגרות הנזכר, שנשלחו אל אברהם רוויגו: 'ומידי עוברי עולם חשך

60 יעקב עמדין, תורת הקנאות, אמשטרדם תקי"ב, דפים יו ע"א–כא ע"ב. כבר בכותרת מציין עמדין כי 'זה לשון המסית בלשונו החלק העולה שעירה'.

61 וע"ל א, ערך 'דרך חיים', דף יב ע"ב.

62 עמדין (לעיל, הערה 60), דף עא ע"ב.

63 שה"ג ב, משג"ב לדך, ערך 'תעלומות ומקורות חכמה', דף קב ע"א.

64 שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 155–156, 664–676.

לראות גדולי ישראל נאחזו בסבך ונתפתו וגם כי ידעו מאי דהוה לא שמו לבם. מה אענה ומה אומר, ה' הטוב יכפר בעדם'. ניתן להבין מדבריו שהשבתאות לדידו של החיד"א היא אותה 'היאחזות בסבך', דהיינו האמונה במשיחיותו של שבתי צבי (וקל וחומר באלוהותו), אף שהמאמינים ידעו 'מאי דהוה'. את המעשה על אודות חיים מלאך שלמד עם ר' בנימין הכהן ועם שמואל פרימו את כתבי נתן העזתי ואת סוד האלהות מסיים החיד"א במילים: '[חדאי נפשאי כי ילמד סתום מן המפורש] ומי האיש ירא ה' ירחיק עצמו מהכל'.⁶⁵ ביומן מסעו 'מעגל טוב' הוא מספר שראה בוונציה בשנת תקי"ד (1754) 'ספר חלומות לרב מאמין אשר היה נפתה בעוה"ר (=בעוונותינו הרבים) בהבלים ושאל שלא כהוגן אם יאכל בט"ב (=בתשעה באב)... וכאלה רבות מפטפט דברים ומי אמר'ם למרים כזאת וכזאת אני הגבר ראה עני'.⁶⁶

אם כך, מה פשר ההבדלים ביחסו של החיד"א לשבתאים ולספרי שבתאות, שאותם הוא מציין לחיוב, לבין אלה שפסל ברמזו או בקול גדול וברור? את יחסו של החיד"א לשבתאות כבר בחן בקיצור ישעיהו תשבי וקבע: 'בכתבי החיד"א מתגלה לפנינו יחס דו ערכי לשבתאות ולשבתאים. יש להניח, שעל אף ההתנגדות לאמונה זו התרוצצה בקרבו

65 כ"י בית המדרש לרבנים MS 2/5388, עמ' 1.

66 החיד"א, מעגל טוב (לעיל, הערה 12), עמ' 9. תשבי הניח כי אותו 'רב מאמין' הוא ר' אברהם ריויגו; ראו: תשבי (לעיל, הערה 40), עמ' 229–230. בניגוד להתחבטותו של תשבי לגבי ערכו של הביטוי 'רב מאמין' ולמסקנתו כי המילה מאמין מתארת באופן חיובי אמונה בשבתאות, אני סבור כי השימוש במילה 'מאמין' בהקשר זה אכן מכון לשבתאות. עם זאת, המילה אינה נושאת מטען ערכי חיובי או שלילי אלא באה ככינוי ניטרלי למאמין שבתאי. תשבי מבסס את קביעתו על המשפט הקודם למשפט זה ב'מעגל טוב', המתאר ספר נוסף שראה החיד"א בוונציה באותה ההזדמנות: 'סדר קדש מכופר אחד הוא יליץ ליצנות גדולה בחרופים וגידופים בפסקות המתחילות בפסקות ההגדה, וקובע ללא צל של ספק כי מדובר בהגדה פְּרֻדִּית לתשעה באב נגד שבתי צבי וסיעתו. מכיוון שהמלעיג על שבתי צבי כונה בפי החיד"א 'כופר', מילה בעלת מטען שלילי ברור, הרי שהמילה 'מאמין' הבאה שורה אחת אחר כך נושאת מטען חיובי. ברי לי כי זיהויו של תשבי, שמדובר בספר ליצנות על תשעה באב הכתוב במתכונת ההגדה של פסח, אינו נכון. במאה השמונה עשרה כבר היו נפוצים חיבורים פְּרֻדִּיים. רובם יועדו לפורים וקצתם נכתבו על בסיס ההגדה של פסח. ראו: Israel Davidson, *Parody in Jewish Literature*, New York 1907, pp. 43–44.

51. וראו גם: אהובה בלקין, הפורים שפיל: עיונים בתאטרון היהודי העממי, ירושלים תשס"ג, עמ' 231. זאת ועוד, בכמה מקרים נכרכו חיבורים פרודיים מסוג זה בצוותא עם ספר 'תולדות ישו' ועם 'סיפור מעשי שבתי צבי' ('בשרייבונג פון שבתי צבי' לליב בן עוזר) או עם אחד מהם. אלה הם שני הספרים שמונה החיד"א ברשימת הספרים שראה בוונציה, מיד לפני שהוא מתאר את אותו ספר ליצנות על ההגדה: 'סיפור אותו האיש ועיניני ש"ץ והגדה וסדר קדש מכופר אחד הוא יליץ ליצנות גדולה בחרופים וגידופים בפסקות המתחילות בפסקות ההגדה'. ראו: The National Library of Russia, St. Petersburg, Ms. EVR iv 55; Ets Haim Library, Amsterdam, 47 D. 21. סביר אפוא, שגם במקרה זה נכרכו הספרים יחד ולכן מתאר אותם החיד"א זה אחר זה. מכאן אנו יוצאים מכלל ספק לגבי זהותה של אותה 'הגדה', וממילא נשמט טיעונו של תשבי על המטען הערכי של הביטוי 'מאמין'. אני מודה לחברי רוני כהן על ההפניה לכתבי היד שבהם נכרכו החיבורים הפְּרֻדִּיים יחד עם 'תולדות ישו' ו'סיפור מעשי שבתי צבי'.

גם אהדה לחכמים השבתאים ולא הגיע לידי הכרעה גמורה.⁶⁷ תשבי מעמיד אפוא את החיד"א כמתלבט ביחסו לשבתאות וכמי שמנהל איתה יחסים של ריחוק וקרבה.⁶⁸ נראה לי שאין זה חוסר החלטיות אלא תפיסה מורכבת של החיד"א. לא יחס דו ערכי, שמשמעו פסיחה על שתי הסעיפים – התנגדות ואהדה – כי אם הגדרה שונה למינות השבתאית ומיפוי שונה שלה. לא בדיון תאולוגי עסקינן כי אם בעניין עקרוני – החיד"א מבחין בין יצירתו הספרותית-התורנית של מאן דהוא לבין אמונותיו, ולפיכך שולל פסילה גורפת ומכלילה של כל טקסט שכתב אדם המאמין במשיחיותו של שבתי צבי. גישה זו משתלבת היטב בתפיסתו של החיד"א את ה'ספר', תפיסה הכוללת ביקורת כלפי ספרים ומעמידה אותם כמוצר הראוי לבחינה מדוקדקת. יחס זה בא לידי ביטוי בחיבוריו ההלכתיים של החיד"א וביתר שאת ב'שם הגדולים', שבו מארגן החיד"א את הספרייה היהודית מתוך גישה מחקרית.⁶⁹

כדי להבין את יחסו של החיד"א ל'ספר' בהקשר השבתאי נעמוד עתה על גישתו לחיבורו מעורר המחלוקת של ר' יעקב עמדין 'מטפחת ספרים', שראה אור באלטונה בשנת תקכ"ח (1768). חיבור זה בא לערער על מקורו ועל אמינותו של חלק נכבד מן הקורפוס הוזהרי תוך הצגת תפיסה מורכבת, שאינה שוללת כלל ועיקר את אמיתות תורת הקבלה ואת סמכותה.⁷⁰ החיד"א מתייחס ב'שם הגדולים' לחיבור זה ולעמדותיו של עמדין הן באופן ישיר הן בעקיפין.

67 תשבי (לעיל, הערה 40), עמ' 232.

68 בנוסף להתייחסותו של תשבי לכמה מן המובאות שהבאתי לעיל ושאביא להלן, המשקפות יחס של פסילת האמונה השבתאית לצד הערכה לחכמיה, הוא מביא כביטוי לאי הכרעתו בנושא השבתאות את ספר 'חמדת ימים', ומציין כי חיבור זה אמנם לא זכה לאזכור ב'שם הגדולים' אך הוא נזכר בכמה מכתביו של החיד"א והיה מקודש בעיניו. בנוסף מביא תשבי מסורת אגדית בשם ר' חיים פאלאג'י, ולפיה בחיד"א נתגלגלה נשמתו של מחבר ספר 'חמדת ימים' לשם תיקונה; לדידו של פאלאג'י, שהסתמך בכך על ר' יעקב עמדין, מחבר הספר היה נתן העזתי. האגדה על גלגול לשם תיקון מבטאת, לדידו של תשבי, את יחסי הריחוק והקרבה של החיד"א לשבתאות ולחכמיה. אכן, החיד"א מביא את 'חמדת ימים' כמה וכמה פעמים בכתביו ואם כן ספר זה נתחבב עליו. היעדרותו מ'שם הגדולים' אינה מלמדת דבר, שכן ספרות המוסר זכתה לייצוג מועט ביצירה זו של החיד"א (ראו: כהן [לעיל, הערה 6], עמ' 199) ואין בהיעדרותו של חיבור מ'שם הגדולים' כדי ללמד על יחסו של החיד"א אליו. האגדה יכולה אולי ללמד כיצד ראו ר' חיים פאלאג'י ובני שיחו (המאוחרים לחיד"א) את יחסו של החיד"א לשבתאות, אך מכיוון שלא מצאנו שהחיד"א עצמו ראה בנשמתו גלגול של נשמת נתן העזתי, אין בה כדי ללמד דבר על תפיסתו שלו את השבתאות ומאמיניה.

69 על תפיסת ה'ספר' בחיבוריו ההלכתיים של החיד"א ראו: כהן, שם, עמ' 89–135. על תפיסת ה'ספר' ב'שם הגדולים' ראו: שם, עמ' 241–271.

70 לדוגמה: 'והריני מבאר בזה באר היטב ודעת שפתי ברור מללו שהמכחש קבלת חכמת האמת הוא בעיני מין ואפיקורס גמור'; ר' יעקב עמדין, מטפחת ספרים, אלטונה תקכ"ח, דף מב ע"א. יחד עם זאת, עמדין מבחין בין הקבלה האמיתית לבין זו שמפניה 'צריך שמירה מעולה', שכן היא 'קבלה מזויפת המוליכה אל התופת אשר חרשו חורשי און'; שם, דף מג ע"ב. על 'מטפחת ספרים' ראו: בעז הוס, כוזהר הרקיע: פרקים בהתקבלות הוזהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח, עמ' 313–323.

ג. טענות משתנות בפולמוס על קדמות הזוהר

בשלושה מבין חמשת חלקי 'שם הגדולים' ייחד החיד"א ערך לספר הזוהר ודן בו. בחלק ב כולל הערך סיפור שקרא החיד"א באחד מכתבי אברהם רואיגו, בשם רבו ר' משה זכות, על גילוי של ספר הזוהר הגנוז בידי 'מלך אחד ממלכי המזרח'. הלה הביאו לטוליטולא, היא טולדו, 'ומשם נתפרסמה הקבלה בישראל':

ראיתי כתוב מהרב מהר"א רואיגו וז"ל (=וזה לשונו): מצאתי בזהר כ"י ישן נושן אצל מורי מהר"ם זכות נר"ו. מצאתי כתוב באמת כי ראש המקובלים ר' נחוניא נ' הקנה והוא חיבר ס' [פר] הבהיר ואחריו רשב"י עשה ס' הזוהר וחיבר בו כמה חבורים כמו התקונים. וכשמת רשב"י ורבי אלעזר וכל הדור ההוא אבדה חכמת הקבלה עד שהקרה ה' לפני מלך אחד ממלכי מזרח שציוה לחפור במקום אחד על עסקי ממון. ונמצא שם ארון אחד ובו ס' הזוהר ושלה לחכמי א"ה (=אומות העולם) וחכמי אדום ולא ידעו ולא יבינו. שלח אחר היהודים באו אצלו וראו הס' וא"ל (=ואמרו לו) אדונינו המלך זה הספר עשאו חכם אחד והוא עמוק ואין אנו מבינים אותו. א"ל וכי אין יהודי בעולם שמבין אותו א"ל יש במדינת] טוליטילה והמלך שלח הספרים עם גבוריו לטוליטולא וכשראוהו חכמי טוליטילא שמחו בו שמחה גדולה ושלחו למלך מתנות רבות ומשם נתפרסמה הקבלה בישראל.⁷¹

הסיפור משמש הסבר 'היסטורי' למוצאה הקסטיליאני של היצירה הזוהרית ובכך הוא מתמודד עם הטענה, שהחלה להישמע כבר בסמוך להופעתם של הטקסטים הזוהריים, על אודות חיבורו של הזוהר בקסטיליה. טענה זו מערערת כמובן על ייחוסו של הזוהר לרשב"י,⁷² וסיפור זה מבקש ליישב את האמונה בקדמות הזוהר עם הראיות על אודות הופעתו המאוחרת.⁷³

71 שה"ג ב, ערך 'זהר', דף כו ע"א. אחרי מעשה גילוי הזוהר מופיע תיאור העברת הספרים העבריים מאוניברסיטת היידלברג לרומא במהלך מלחמת שלושים השנה, כפי שקרא עליה החיד"א בספר 'מצרף לחכמה' ליש"ר מקנדיא; יש"ר טען כי הזוהר היה אחד מן הספרים הללו. על העברת הספרים מאוניברסיטת היידלברג לוויטיקן בשנת 1623 ראו: Leonard E. Boyle, 'The Hebrew Collections of the Vatican Library', *A Visual Testimony: Judaica from the Vatican Library*, ed. Philip Hiat, Miami-New York 1987, pp. 14–15. המקור לדבריו של החיד"א על גילוי הזוהר, קרי הסיפור בכתב ידו של רואיגו, מופיע בכ"י בודפשט, אוסף קויפמן 2/557, עמ' 88. מדובר בקובץ אקלקטי הכולל איגרות שונות, בעיקר כאלה שכתב ושלח רבי משה זכות, דרשות קבליות, שאלות ותשובות הלכתיות ועוד. בין המעשה שכתב רואיגו לבין ציטוטו אצל החיד"א ישנם כמה הבדלים. החיד"א, כאמור, מתאר את מציאת הזוהר בתוך 'ארון אחד', ואילו במקור מתאר רואיגו את המלך שחפר ומצא 'ארון א' [חד] ופתח אותו ומצא ארון א' עד ג' ארונות, א' לפנים הא' ובג' מצא ספר הזוהר'. גם תיאור שליחת הספר המסטורי אל חכמי טוליטולא, המופיע בקיצור ב'שם הגדולים', מופיע בטקסט של רואיגו באופן מפורט יותר, המדגיש את היקפה החריג של היצירה שנמצאה: 'ושלח הס' [פר] עם גבוריו משאוי ס' גמלים ואל תתמה שהרי אחז"ל (=אמרו חז"ל) בשעה שיצא הרשב"י מהמערה הוציא עמו ס' הזוהר שחיבר במערה במשאוי ג' מאות גמלים'.

72 לסיכום תולדות הביקורת על קדמותו של הזוהר ראו: הוס (לעיל, הערה 70), עמ' 284–321.

73 מסורת דומה, אף שהיא משרתת הרבה פחות את האפולוגטיקה של מהימנות הזוהר וקדמותו, מביא

ואולם, את עיקר הפולמוס על קדמות הזוהר מנהל החיד"א בהמשכו של הערך, ב'ועד לחכמים, א', לאחר שנחשף לראשונה, כעדותו, לחיבורו המורכב והשנוי במחלוקת של עמדין 'מטפחת ספרים'. חיבור זה עורר אצלו את הצורך בסבב פולמוס נוסף, אלא שהפעם היריב איננו טענה כללית, שהזוהר איננו קדום, כי אם אישיות רבנית ממשית הנחשבת סמכות תורנית מוכרת. את הרטוריקה הפולמוסית, הגלויה והישירה, מתאים החיד"א לאיום שאיתו הוא מתמודד:

עתה מקרוב בא לידי מטפחת ספרים. וראיתי בהעברה בעלמא שעשה פלילות עד שכתב שאינו לתנא אלא לאחרון ופקפק על הגדולות והנוראות אשר בזהר. ולפום ריהטא הייתי תמיה מאד על דבריו בכלל ובפרט ורבותינו ארייז דאורייתא (=אריזת התורה) מהר"ם קורדוביר'ו והאר"י זצ"ל בעלי רוח הקדש ואשר נגלה אליהם אליהו זכור לטוב ובכל הארץ יצא קום ובקצה תבל מליהם הם נגדו ואחריהם כמה קדישי עליונין. ולכן נראה לי כי גם הרב ז"ל ידע באמת ובתמים ענין הזהר הקדש. אך בקנאתו על כת הארורה שעוברים על כריתות ומיתות ב"ד (=בית דין) דתלו עצמם בלשונות הזהר בדברי שוא ושקר לכן הראה פנים לקעקע ביצתם ולומר משום עת לעשות⁷⁴ פקפוקים אלו וכונתו לשמים. וה' ברחמיו ידינו לכף זכות.⁷⁵

המתקפה של החיד"א ישירה. טיעוניו נעים בין לימוד זכות על שאיפתו של עמדין לערער את יסודות השבתאות, היא 'הכת הארורה', לבין ניסיון להקטין את דמותו הרבנית על ידי העמדתו אל מול 'אריזת התורה'; עמדה זו מייצרת אי־שוויון תורני ובכך מערערת על סמכותו בנושא הנידון.

יצוין כי אף עמדין עצמו לא הכחיש את הקשר בין הסכנה שהוא רואה בזוהר כתשתית לתאולוגיה השבתאית לבין ערעורו על ייחוסו לרשב"י. וכך הצהיר בפתיחה לחיבורו:

ר' אברהם אזולאי בהקדמה לפירושו לזוהר 'אור החמה'. הוא מתאר את חשיפתו של ספר הזוהר במערה במירון בידי ישמעאלי ואת גלגולי הבאתו לצפון אפריקה באמצעות רוכלים ו'חכם אחד מן המערב', והפצתו מן העיר תודג'א. ראו: ר' אברהם אזולאי, אור החמה, ירושלים תרל"ו, הקדמה לספר (ללא מספרי עמודים). מסורת זו, בגרסה רחבה יותר ומעט שונה, מובאת כבר אצל הרמ"ק. ראו: ר' משה קורדובירי, תיקוני זוהר עם פירוש אור יקר, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' קד. על גלגוליו של הסיפור ראו: רחל אליאור, 'מקובלי דרעא', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 36–38. וראו גם: ישעיה תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תשל"א, עמ' 35. סביר להניח כי מסורת זו הייתה ידועה לחיד"א, שהרי הוא שלט היטב בכתבי סב סבו, אך הוא לא מביאה מפני שהיא, כאמור, אינה משרתת את עמדתו האידאולוגית האפולוגטית, המסבירה את גילוי הזוהר בקסטיליה, ואף משקפת מסורת המתנגדת לה. על היכרותו המעמיקה של החיד"א עם כתבי ר' אברהם אזולאי, לרבות כתב היד של 'אור החמה', ראו: כהן (לעיל, הערה 6), עמ' 38–39.

74 כוונתו לפסוק 'עַתָּה לַעֲשׂוֹת לָהּ' הַפָּרוֹ תוֹרַתְךָ' (תהילים קיט, קכו), שעל פיו מותר לעבור על מצוות כאשר קיומה של הדת עומד בסכנה.

75 וע"ל א, ערך 'זוהר', דף טז ע"ב.

הנה כל עצם ספר הוזהר קדוש הוא כעצם השמים לטוהר. דבריו נכוחים למבין... אך מאחר שנכשלו בו פושעים ושבנו אבני שיש טהור בקצת מקומות לאבני נגף אל העקשים החטאים ומתנקשים בנפשותם לילך אחר ההבל. לקשור חבל [חבלי יולדה יבואו להם] בחבל. לדלות מים מכזבים מי המרים המאירים מבאר צרה נוכריה. להשקות מהם ע"ץ (=עוון צבי) פר"א אדם לעשות ממנו בית יד גרון לכרות עצי לבנון ולברוא משחית לחבל... ששב להם רועה רוח ר"ל (=רחמנא לצלן) כאשר החל להיות גבור ציד באר"ש נכריה.⁷⁶ ש"ץ שר"י (=שבתי צבי שם רשעים ירקב) שהמריד את כל העולם על בוראו⁷⁷ ומלא דבריו נביאו השקן העז פנים העזתי שר"י. כל קלקלתם תלו בס"ה (=בספר הוזהר) ור"מ (=רעיא מהימנא) ותקוני זוהר... עתה אמרתי לא טוב הוא ס"ה מנחש הנחשת שעשה מרע"ה (=משה רבנו עליו השלום) להביט על ידו אל אלהים. ואחר שראה חזקיהו המלך שיצאה ממנו תקלה לדורות שהביטו לנחש מוחש מוכחש עמד וכתתו להפיק רצון מאת ה' והודו לו⁷⁸. כי קדוש הוא הספר ומחברו יהיה מי שיהיה ביחוד שנראה בעליל שהחזיק בדינו יסודות תורתנו הקדושה... רק לדבר דברי הוצרכתי מה שאמרתי מאז בספר השבט שנמצאים בתוכו מובלעים דברים לא שערום אבותינו והוספות מזויפות ופניהם רעים.⁷⁹

טיעוניו המסנגרים של החיד"א, הבאים להסביר את גישתו של עמדין, שרצה לקעקע את השבתאות משורשה הקבלי, מיוסדים כאמור על דבריו של עמדין עצמו. דבריו משקפים שלב מתקדם בבניית מערך הטיעונים של החיד"א, שעבר עריכה ממתנת, טקטית בעצמה, שבו הוא כתב תחילה את כתב היד של 'שם הגדולים' באופן חריף הרבה יותר. בערך 'זהר' שבכתב היד של 'ועד לחכמים, א' נאמר כך:

עתה בא מקרוב לידי ס' מטפחת ספרים וראיתי בהעברה בעלמא שעשה פלילות. ואני בעניי אומר דכיוון שלא היה לו רוח הקדש ולא נגלה אליו אליהו זכור לטוב לא הי"ל (=היה לו) לכתוב ומכ"ש (=ומכל שכן) להדפיס העולה על רוחו וכבר נח נפשיה הרב הנז' זלה"ה ובעלמא דקשוט הודיעהו בעניין חיבור הזהר האמת והישר קשט שנים עשר.⁸⁰

76 ארש נכריה = אמירות זרות. משחק מילים על יסוד לשון הפסוק 'גַּר הָיִיתִי בְּאֶרֶץ נִכְרִיָּה', שמות יח, ג.

77 בכך משווה עמדין את שבתי צבי לדגם המדרשי של המורדים באל – נמרוד המקראי: 'ולמה נקרא שמו נמרוד שהמריד את כל העולם כולו עליו במלכותו'. ראו: בבלי, עירובין נג ע"א, ובמקומות נוספים.

78 נחש הנחשת שבנה משה כדי לעצור את ההרג של בני ישראל בידי הנחשים השרפים (במדבר כא, ו-ט), ושנכתת בידי חזקיהו מלך יהודה לאחר שהפך חפץ לעבודה זרה (מלכים ב' יח, ד) ומכלי מועיל היה לאבן נגף.

79 עמדין (לעיל, הערה 70), דף ב ע"א-ע"ב. על 'מטפחת ספרים' כחיבור אנטי-שבתי ראו: תשבי (לעיל, הערה 73), עמ' 52-56; הוס (לעיל, הערה 70), עמ' 313-321; עודד ישראלי, 'הפולמוס בשאלת קדמותו של ספר הוזהר בהקשריו השבתאיים', איל פריזידנטי, י (תשע"ז), עמ' סא-עא.

80 קושט=אמת בארמית. קשט שנים עשר – על פי הברייתא המתארת את רכיבי הקטורת וביניהם שנים עשר מנה מצמח הקושט, והנאמרת בתפילה מדי יום ביומו; בבלי, כריתות ו ע"א.

ובאמת כי עולם חשך בעדי במ"ש (=במה שכתב) בעניין הזהר עד שכתב שאינו ר' שמעון בר יוחי התנא והוא רשב"י אחרון וכיצא פקפק על הגדולות והנוראות אשר בזהר. והנה רבותינו אריין דאורייתא מהרמ"ק והאר"י זצ"ל בעלי רוח הקדש ואשר נגלה אליהם אליהו זכור לטוב הם נגדו והמשכיל בע"ט ההיא ידום.⁸¹ אך כל הצער הגדול שהדפיס דברים אלו מה אענה ומה אומר ודי בזה כי אין לאבד הזמן.⁸²

בנוסח כתב היד של הדברים, השונה מן הנוסח המעודן והמעודכן שנדפס, הפולמוס איננו כולל את הרובד המסנגר, הבולט במיוחד, ואת הרובד הפחות בולט, המכוון לגופו של אדם. הנוסח שבכתב היד משקף התקפה אחת ויחידה, בוטה במיוחד, המכוונת את כל חיציה אל סמכותו של בר הפלוגתא ומבקשת להציגו כמי שיומרותיו לערער על קדמות הזהר אינן לגיטימיות, שכן כבר גדולים ועצומים ממנו קבעו שהחיבור קדום. הוא אינו מפנה את דבריו לגופן של טענות כי אם לגופו של טוען, בהעמידו אותו בצילם של אריות התורה שקדמו לו וסתרו את עמדותיו. הוא מנסה להעלימו בצל הגדול שמטילים אלה שזכו, בניגוד אליו, לרוח הקודש ולגילוי אליהו. למען הסר כל צל של ספק, החיד"א מגייס גם את שוכני עולם האמת, ומעיד בביטחון כי בהגיעו לשם הוברהרה לעמדין המנוח טעותו מפי בני סמכא השוכנים במרומים.

כתב היד משקף אפוא את העמדה הראשונית של החיד"א, שלא עברה את עריכתו הסופית ולא קיבלה אופי מתון. עמדתו החריפה באה לידי ביטוי גם במשפט שנכתב בכתב היד בשורות האחרונות של הערך, אך נמחק, בשלב מסוים, בידי החיד"א בקו על גבי המילים. בבדיקה קפדנית ניתן לשחזר שלאחר המילים 'בע"ט ההיא ידום' כתב החיד"א: 'ובפרט זה אך יצא יעקב אין לאבד הזמן לכתוב על חלומותיו ועל דבריו בפרט זה'. מילים אלה מרמזות לא רק לחוסר הלגיטימיות של המחלוקת על הרמ"ק והאר"י אלא אף להיעדר תום הלב של עמדין. המילים 'אך יצא יעקב' מובאות כאן על פי הפסוק 'וַיְהִי אֲךָ יֵצָא יַעֲקֹב מֵאֵת פָּנָי יִצְחָק אָבִיו וַעֲשׂוּ אָחִיו בָּא מִצִּידוֹ' (בראשית כז, ל). בשימוש בפסוק זה מן הסיפור על רמאותו של יעקב רומז החיד"א לחוסר היושר של יעקב בן זמנו, הוא יעקב עמדין. לאחר מחיקת המילים הללו הוסיף החיד"א את משפט הסיום המתון יותר: 'ודי בזה כי אין לאבד הזמן'.

כתב היד משקף אפוא את עמדתו החריפה של החיד"א. ואולם, הוא בחר שלא לפרסמה בדפוס ולהעניק לדבריו נופך דיפלומטי יותר ופולמוסי פחות במסגרת עריכת החיבור לקראת הבאתו לדפוס. ככל הנראה הוא העריך שעדיף לפרסם רטוריקה פולמוסית המבליטה את הרובד המסנגר וקובעת שטענותיו של עמדין משרתות גישה חיובית מעיקרה, אלא ש'האהבה קלקלה את השורה'. גישה זו עדיפה ממתקפה ישירה על עמדין.⁸³

81 משחק מילים על יסוד לשון הפסוק 'לִכֵּן הַמִּשְׁפִּיל בְּעֵת הָהִיא יָדֹם', עמוס ה, יג, המבהיר כי אם היה ר' יעקב עמדין משכיל הוא היה מונע מעטו להעלות על הכתב את דבריו.

82 וע"ל א, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, MS Heb 8°2466, ערך 'זהר', עמ' 52.

83 אף יש לציין, כי קטע הערך שבכתב היד, המתחיל במילים 'ובאמת כי עולם חשך בעדי' עד סוף הערך, נכתב בשוליים השמאליים של הדף והוא תוספת שנוספה לערך בשלב מאוחר. למעשה

ואולם בכך לא תמו טענותיו של החיד"א. בערך קצר על הזוהר, שלישי במספר, המופיע ב'ועד לחכמים, ב', כתב: 'זהר – עיין מה שכתבתי בח"א (=בחלק א) ועיין מה שכתבתי פה לעיל בריש מערכת ב בס"ד'.⁸⁴ בערך זה מפנה החיד"א הן לערך שב'ועד לחכמים, א', הן ל'מה שכתבתי פה לעיל בריש מערכת בית', דהיינו לערך 'ברית מנוחה' ב'ועד לחכמים, ב', הוא הערך השני בפרק של האות בי"ת שבספר. גם כאן ממשיך החיד"א באותו קו פולמוסי התוקף את הטענות ולא את הטוען. הוא מנסה לערער את דבריו של ר' יעקב עמדין בספרו 'מטפחת ספרים', וטוען שהוא מסתמך על הנאמר בספר 'ברית מנוחה' בטיעוניו נגד קדמות הזוהר. הפעם פונה החיד"א לשדה המרכזי שבו פעל עמדין בספרו 'מטפחת ספרים', הוא השדה הפילולוגי, ובכך מנסה לשמוט את הקרקע מתחת לטיעוניו של עמדין, תוך נטילת הכלים שלו והפנייתם נגדו:

מה שכתוב בראש הספר שעל הלשון הוא בנה בנינו בס' מטפחת ספרים ראיתי נסחא כ"י שאין בו הלשון כסגנון המודפס. ולפי מ"ש (=מה שכתב) הרב עיר וקדיש מהר"י (=מורנו הרב יעקב) צמח ז"ל דמחבר ברית מנוחה קדם לרשב"י א"כ (=אם כן) הל' לשון] שהוא הוא הגה"ה מבחוץ ואינו מן הספר.⁸⁵

החיד"א, שהדיון הפילולוגי לא היה זר לו כלל ועיקר,⁸⁶ נענה לאתגר של המתודולוגיה הפילולוגית שאת מרכזיותה ב'מטפחת ספרים' לא ניתן להחמיץ, ומסתמך על כתב יד של

הערך דנן, שנכתב בוע"ל א, עבר ארבעה גלגולי עריכה לכל הפחות (כתב היד של וע"ל א שבידנו חלקי ביותר וכולל מעט ערכים ביחס לכרך שנדפס. ניכר כי זוהי גרסה מוקדמת של הכרך, ודאי לא הגרסה שהובאה לבית הדפוס): (א) כתיבת הערך בכתב היד, ללא התוספת בשוליים השמאליים. הוא כלל ביקורת כלפי ר' יעקב עמדין, למשל ביטויים כגון 'ועשה פלילות'; 'שלא היה לו רוח הקדש ולא נגלה אליו אליהו זכור לטוב לא הי"ל לכתוב ומכ"ש להדפיס העולה על רוחו'. (ב) הוספת ביקורת חריפה יותר על ר' יעקב עמדין, ככל הנראה לאחר שבקריאה נוספת לא היו הדברים נוקבים דיים, לפי תחושתו של החיד"א. מכיוון שהערך העוקב באותו עמוד, על ספר 'זהר הרקיע' של ר' חיים ויטאל, כבר נכתב, הוסיף החיד"א את מילות התוכחה כלפי ר' יעקב עמדין בשוליים השמאליים של הדף. דברי תוכחה אלה כוללים ביטויים כגון: 'ובאמת כי עולם חשך בעדי במ"ש בעניין הזהר'; 'וכיוצא פקפק על הגדולות והנוראות אשר בזהר'; 'והמשכיל בע"ט ההיא ידום'; 'אך יצא יצא יעקב אין לאבד הזמן לכתוב על חלומותיו ועל דבריו'. (ג) בשלב מאוחר יותר חש החיד"א כי ביקורתו כלפי עמדין נוקבת מדי ולכן (או מסיבות אחרות) קיצר את משפט הסיום של הערך ובמקום המילים: 'ובפרט זה אך יצא יצא יעקב אין לאבד הזמן לכתוב על חלומותיו ועל דבריו בפרט זה', שאותן הוא מחק, הוא הסתפק במילים: 'ודי בזה כי אין לאבד הזמן'. (ד) בשלב מאוחר עוד יותר, אולי לקראת הבאת הספר לדפוס, החליט החיד"א, כחלק מטקטיקת הפולמוס שלו, למתן את דבריו כלפי ר' יעקב עמדין עוד יותר ולמקד את טענותיו במניעיו של הטוען ולא בטוען עצמו. כך נוצר נוסח הדפוס. כאמור, כתב יד נוסף (אחד לפחות) של וע"ל א, שכלל גרסה מלאה של הכרך והוא זה שהובא לבית הדפוס, אבד. היעדרו מונע מאיתנו עמידה מדויקת יותר על שלבי עריכת הערך.

84 וע"ל ב, ערך 'זהר', דף כג ע"ב.

85 וע"ל ב, ערך 'ברית מנוחה', דף יג ע"ב.

86 ראו: כהן (לעיל, הערה 6), עמ' 241–269.

'ברית מנוחה' השונה לדבריו מן הספר הנדפס, שעליו נסמך עמדין. בדיונו של עמדין ב'מטפחת ספרים' על ספר 'ברית מנוחה' הוא עושה שימוש בציטוט מתוך הספר שממקם את רשב"י בשלב מאוחר באופן יחסי בשלשלת החכמים ואף אינו מכנה אותו 'תנא' אלא 'חכם':

וכתב בפתיחת הספר שידיעת והשגת שם המפורש נמסר מר"ע (=מרבי עקיבא) לרבי יהודה הנשיא וממנו נשתלשל עד שבא לידי החכם רשב"י שב"ס (=שבעל ספר) הלז מעתיק ג"כ (=גם כן) לשונות מס"ה (=מספר הזוהר) [ולא ראייתם בס"ה שלנו] ולא קראו התנא ר"ש (=רבי שמעון) ור"י הנשיא הלא הוא למד תורה מרשב"י התנא... ואיך הפך ב"ס (=בעל ספר) ברית מנוחה שלשלת הקבלה על פיה ומשה שם רשב"י התנא מבינתיים. זו ראייה גדולה היא אלי.⁸⁷

בבואו לסתור את ראייתו של עמדין, משתמש החיד"א בכתב היד של 'ברית מנוחה' שבו לא מופיעה הפסקה ששימשה 'ראיה גדולה' לעמדין. זאת ועוד, החיד"א עושה שימוש בידע היסטורי על סדר התנאים ששאב מר' יעקב צמח, שמחבר ספר 'ברית מנוחה' קדם לרשב"י.⁸⁸ מכיוון שכך ברי שהפסקה שבה עשה עמדין שימוש איננה חלק מן החיבור המקורי כי אם גלוסה – הכנסת הערה שנכתבה בשולי העמוד לגוף הטקסט בידי מעתיק.⁸⁹ ניתן לסכם את טענותיו של החיד"א נגד הכחשת קדמות הזוהר ולומר, כי אם ב'שם הגדולים', ב' מביא החיד"א את מעשה גילוי הזוהר והבאתו לטולטולא כחלק מפולמוס אפולוגטי סמוי נגד הטענה שהזוהר נכתב בקסטיליה, הרי שב'ועד לחכמים, א', שנכתב כאשר כבר נחשף החיד"א ל'מטפחת ספרים', עומד מולו יריב ממשי בדמות ר' יעקב עמדין. על כן נדרש החיד"א לפתח גישה פולמוסית חדשה, וזו נעה בין שני כיוונים. מצד אחד, הדגשה אד-הומינם שאף בנוסח כתב היד, המתמודד עם עמדין עצמו, ניתן לזהות עריכה ממתנת; מצד אחר, הדגשת הרטוריקה המסנגרת, המתייחסת לטענותיו של עמדין לאור המציאות השבתאית בת זמנו. הערך ב'ועד לחכמים, ב' נכתב לאחר שנודמנה לו לחיד"א הזדמנות לתקוף את 'מטפחת ספרים' בכלי הנשק של המחבר, הנשק הפילולוגי. לאחר שנחשף החיד"א לכתב היד של 'ברית מנוחה' ובחן אותו, הוא הצהיר כי הפסקה ששימשה את עמדין אינה אלא גלוסה, והביא חיזוק לגישתו מדברי ר' יעקב צמח על ספר 'ברית מנוחה'.

החיד"א אינו חולק על טענתו של ר' יעקב עמדין שהזוהר שימש בסיס למינות השבתאית כי אם על ההשלכות שהיו לכך. דבריו של עמדין ב'מטפחת ספרים' פעלו על החיד"א פעולה הפוכה מזו שהוא קיווה להשיג. מדבריו הברורים של עמדין, המסביר כי מאחר שנכשלו בו פושעים... אמרתי לא טוב הוא מנחש הנחשת, הבין החיד"א עד היכן עלולה להגיע פסילה גורפת של טקסטים ששירתו את מטרותיהם של האוחזים במינות.

87 עמדין (לעיל, הערה 70), דף טז ע"א.

88 ר' יעקב צמח, לחם מן השמים, מונקאטש תרס"ה, דף כ ע"ב.

89 ראו: יוחנן גלוקר, מסילווסטר עד זקני ציון: מבוא לפילולוגיה, ירושלים תשע"א, עמ' 43–44.

תובנה זו עולה בקנה אחד עם תפיסת עולמו ועם גישתו אל ה'ספר', שעל פיה התייחס כאמור אל הספרים לגופם ולא לגופו של מחברם או של הרוחניים אותם לצורכיהם. על כן הוא הגיב בחריפות, אם כי מיתן את דבריו כאמור בשלב עריכת החיבור.⁹⁰ לאחר הבהרת מאבקו של החיד"א בעמדותיו של עמדין נגד קדמות הוזהר נשוב עתה לבחון את עמדתו המורכבת כלפי אישים שבתאים וחיבוריהם.

ד. תיקוני חצות בירושלים והמאבק על לגיטימיות הידע האזוטרי

גם ב'שם הגדולים', כמו בקטעי כתב היד שהצגתי לעיל, כאשר החיד"א מזכיר את האמונה השבתאית באופן ישיר הרי שיחסו אליה שלילי ביותר. כאמור, בערך על הוזהר שב'ועד לחכמים, א' מכנה החיד"א את השבתאות 'כת הארורה שעוברים על כריתות ומיתות ב"ד', ומציין כי השימוש שהשבתאים עושים בספר הוזהר אינו אלא 'דברי שוא ושקר'. אם כן, בדומה לר' יעקב עמדין, ברי לחיד"א כי ספר הוזהר משמש תשתית רעיונית למינות השבתאית, אך בשונה ממנו, החיד"א מסרב לשפוך את התינוק עם מי האמבט. לצד האמירה הברורה על 'הכת הארורה', התנגדותו החד משמעית לאמונה השבתאית אין בה כדי לפסול כל אמירה של מי מן המשתייכים אליה. לטענתו, ר' יעקב עמדין נוקט בדיוק בגישה ההפוכה, ומתוך רתיעתו מן השבתאים הוא מקעקע כל מה שעלול לשרת את אמונתם.

לדעת החיד"א יש להוסיף ולעסוק בידע אזוטרי אף שהמאמינים השבתאים השתמשו בו כמצע רעיוני לדברי המינות שלהם. החיד"א מציין זאת אגב התייחסותו לפולמוס הגדול שהסעיר את עולם היהדות הרבנית באמצע המאה השמונה עשרה בין ר' יעקב עמדין לר' יהונתן אייבשיץ, שבו הואשם אייבשיץ בשבתאות סמויה.⁹¹ החיד"א נחשף לפולמוס ככל הנראה בזמן מסעו הראשון באירופה, בשנים 1753–1758, והוא מעיד כי לירושלים הגיעו רק הדי המאבק וחכמיה לא נכנסו בעובי הקורה:

ובימי חרפי בזמן הרב הגדול סבא קדיש[א] מהר"ר יצחק הכהן זלה"ה הרב המחבר בתי כהונה בהיותו רב בעה"ק (=בעיר הקודש) ירושלם ת"ו (=תיבנה ותיכונן) נשמעה קרן מלחמה כי רבים לוחמים מגאוני אשכנז עם מהר"י (=מורנו הרב יהונתן [אייבשיץ])

90 אף גישתו של עמדין כלפי ה'ספר' היא גישה מורכבת. הוא משתמש, כאמור, בכלים פילולוגיים ואינו רואה את הקורפוס הוזהרי כמקשה טקסטואלית אחת. יחד עם זאת, במאבקו נגד השבתאות, שסיבות רבות לו (ראו לדוגמה: יהודה ליבס, 'משיחיותו של ר' יעקב עמדין ויחסו לשבתאות', סוד האמונה השבתאית, 'ירושלים תשנ"ה, עמ' 198–211), מציג עמדין גישה תוקפנית, שבמסגרתה הוא מערער, כאמור, על מקוריותו ואמינותו של חלק נכבד מן החיבור העומד במרכז של תורת הסוד. על הפולמוס ראו: גרשם שלום, מחקרי שבתאות, תל אביב תשנ"ב, עמ' 655–733. לסקירה ביבליוגרפית מקיפה על אודות הפולמוס ראו: שם, עמ' 679–680; שמואל אטינגר, 'הפולמוס עמדין–אייבשיץ לאורה של ההיסטוריוגרפיה היהודית', קבלה, 9 (תשס"ג), עמ' 329–392. וראו גם: גרשם שלום, מפתחות לכתבי הפולמוס עמדין–אייבשיץ, ירושלים תשס"ו.

הנז' [כר] ורבני גאוני עה"ק לא ידעו אמיתות הדברים ולהיכן מגיעים ומה טיבן של ענינים.⁹²

החיד"א מכנה את ר' יהונתן אייבשיץ בתוארי כבוד, 'מהר"י'.⁹³ בהמשך דבריו הוא מבהיר, כי אף שניתן להפנות חשדות דומים כלפי חכמים בארץ ישראל, אין להאשמות אלה כל בסיס:

ודע כי בארעא קדישא לא נמצא איש מפקפק על שום דבר תורה ורו"ל ח"ו (=חס וחלילה) והכל מתאבלים על גלות השכינה בעוה"ר (=בעוונותינו הרבים) ומתאמצים לומר כל לילה תיקון חצות שסידר רבינו האר"י זצ"ל. ויש חברת אנשי חיל שקמים מבתיים כל לילה בחצות למדרש קדוש ואומרים תיקון חצות וקין"ת סופרים תרבה⁹⁴ הן נותנין אוני"ן תאניה ואניה.⁹⁵ ומרגלא בפומייהו דרבנן אשרי כל חוצ"ס⁹⁶ לומר תקון חצות הנז'. ובימי בין המצרים בבית הכנסת הגדולה וק"ק (=וקהל קדוש) תלמוד תורה נאספים ביום קהל גדול ומקוננים ובוכים בכל יום כמצות רבינו האר"י זצ"ל. וכמה פרישות נוהגים הת"ח (=התלמידי חכמים) בימי בין המצרים ככל חומרות הנמצאים בספרים ויותר ויותר.⁹⁷

החיד"א מבהיר, כי על אף עיסוקיהם הקבליים של חכמי ארץ ישראל לא דבק בהם רבב והם רחוקים מן השבתאות, שהרי השבתאים, כאמור, ביטלו את התיקונים ואת כוונות האר"י, שמטרתם לבכות על גלות השכינה ולקרב את הגאולה.⁹⁸ שבת צבי אף ביטל את ציון ימי בין המצרים, לרבות י"ז בתמוז ותשעה באב, כימי אבל.⁹⁹ החיד"א מבהיר כי לדידם של חכמי ארץ ישראל השכינה עודנה בגלות והאנטינומיזם השבתאי מהם והלאה. באותו הקשר, בנוגע לספרי הקבלה שבהם עוסקים בארץ ישראל, מבהיר החיד"א בסיפא של הערך כי כתבי האר"י נלמדים רק מן המהדורות האמינות, אלה שהועתקו מכתבי ר' חיים ויטאל בידי בנו ר' שמואל ויטאל. הוא מדגיש כי מטרתה של הבהרה זו להסיר את החשדות מחכמי ירושלים:

גם אין לומדים בעה"ק (=בעיר הקודש) בדברי קבלה כי אם הח' שערים שהועתקו מכתבי מהר"ח ו עצמו ובנו ודרך עץ החיים ותו לא כי אפילו בכתבי האר"י ז"ל חוששים לספרים

92 שה"ג ב, ערך 'קיצור תקפו כהן', דף עד ע"א-ע"ב.

93 ובמקום אחר, מאוחר יותר: 'הגאון מהר"ר יהונתן'. ראו: וע"ל ב, ערך 'אורים ותומים', דף י ע"א.

94 כלומר, ריבוי קינות (הנאמרות בתיקון חצות). משחק מילים על פי 'קנאת סופרים תרבה חכמה' (בבלי, בבא בתרא כא ע"א).

95 כלומר, בוכים ומתאבלים (על פי איכה ב, ה). 'נותנין אוני"ן' על פי 'אין נותנין אוני"ן של פשתן לתוך התנור אלא כדי שיהבילו מבעוד יום' (משנה, שבת א, ו).

96 כלומר, אשרי כל מי שמקפיד לומר תיקון חצות. על יסוד לשון הפסוק 'אֲשֶׁר יָלַל חוֹסֵי בּו' (תהילים ב, יב).

97 שה"ג ב, ערך 'קיצור תקפו כהן', דף עד ע"ב.

98 שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 412-414.

99 שם, עמ' 192-193, 513-517.

וסדרים אחרים. והוצרכתי לכתוב זה יען ראיתי דתלו בוקי סריקי ביושבי א"י וכתוב בספר שרי להו מרייהו (=יסלח להם אדונם).¹⁰⁰

עמדותיו אלו של החיד"א הועלו על הכתב ונדפסו ב'שם הגדולים, ב', שראה אור עוד לפני שנחשף החיד"א אל 'מטפחת ספרים', רק בסמוך לכתיבת הערך 'זוהר' שב'ועד לחכמים, א'. אמנם, קיימת אפשרות שהערך 'זוהר' שב'ועד לחכמים, א' נכתב עוד קודם להדפסת 'שם הגדולים, ב', ומסיבות שונות הוא לא נדפס בכרך זה אלא ב'ועד לחכמים, א', שנדפס עשר שנים לאחר מכן, אך הסבירות של אפשרות זו נמוכה ביותר. אמנם יש ערכים שנדחתה הדפסתם, אף שכבר היו כתובים, לחלק שנדפס בשלב מאוחר יותר.¹⁰¹ ואולם, במקרה דנן נראה כי בשל החשיבות שייחס החיד"א לפולמוס עם עמדין ועם עמדותיו הוא לא היה מתעלם מן החיבור הביקורתי שאליו הוא הפנה חיצים כה רבים, תוך שימוש בטקטיקות פולמוס שונות בערכים שב'ועד לחכמים, א' וב'ועד לחכמים, ב'. ודאי שטיהור ירושלים מן החשד לשבתאות עמד לנגד עיניו של החיד"א, שהרי ירושלים היא נוף מולדתו ורבב שדבק בה עלול לדבוק גם בו ובמשפחתו. יתרה מכך, סבו של החיד"א מצד אימו, ר' יוסף ביאלר, היה מבני 'החברה הקדושה' שעלתה בשנת 1700 בהנהגת ר' יהודה החסיד.¹⁰² חבורת עולים זו, ובה שבתאים ידועים כחיים מלאך, נחשדה בשבתאות ומקצת חבריה הואשמו בשבתאות ונרדפו עוד שנים רבות לאחר בואם לירושלים.¹⁰³ סביר להניח כי גם מילות השבח שהעניק החיד"א לר' יהונתן אייבשיץ, והחיבור המיידני שבין השמועות על האשמתו בשבתאות לבין התיאור האפולוגטי של

100 שה"ג ב, ערך 'קיצור תקפו כהן', דף עד ע"ב. וראו בעניין זה את דבריו על חוסר אמינות של מהדורות אחרות המלאות טעויות: 'הנה רבינו האר"י ציוה ששום אחד מתלמידיו לא יכתוב זולת מהרח"ו' (=מורנו הרב ר' חיים ויטאל). אך הם לחשקם בתעלומות חכמה היו כותבים ומאלו הקונטרסים משאר תלמידים נתהוו טעויות ונסחאות. ועוד כי מהרח"ו לא נתן רשות להעתיק מכתביו לשום אחד וחלה חולי גדול וכבד וע"י ממון לקחו מבני ביתו ת"ר ניירים ונתנום למאה סופרי[ם] והעתיקום במהירות בעוד שלשת ימים וזו סבה שנית לטעויות ושנויים; שה"ג א, ערך 'מהר"ר חיים ויטאל', דף כד ע"א-ע"ב. ובמקום אחר: 'וכבר כתבנו כמה פעמים שיש חילופים באופן הכוונות בספרים האמורים למ"ש (=למה שכתב) בשער הכוונות למהר"ש ויטאל ואין ספק שעל שער הכוונות של מהר"ש ויטאל יש לסמוך כי הוא זה האמת שכתוב מטהרת יד הקודש מהרח"ו ויעת"ק משם; וע"ל א, ערך 'כוונות', דף כז ע"א. 'דרך עץ החיים' הנזכר אצל החיד"א הוא תוצר של מעשה העריכה והסידור של כתבי האר"י בידי ר' מאיר פופרש, שהביא ליצירת שלושה כרכים: דרך עץ החיים, פרי עץ החיים ונוף עץ החיים. על עריכתו ושיקוליו ראו: יוסף אביב"י, קבלת האר"י, ב, ירושלים תשס"ח, עמ' 637-656. על חלק דרך עץ החיים ראו: שם, עמ' 640-647. על עריכתו של ר' שמואל ויטאל ראו: שם, עמ' 674-701.

101 ראו: כהן (לעיל, הערה 6), עמ' 174-175.

102 על שבתאותו של ר' יוסף ביאלר ראו: שם, עמ' 43-46.

103 מאיר בניהו ראה בר' יהודה החסיד שבתאי מן הזרם הקיצוני, מבית מדרשם של פרימו וחיים מלאך, זרם שהחזיק בתפיסת האלוהות של שבתי צבי. ראו: בניהו (לעיל, הערה 5), עמ' קמא-קמב. לעומתו ראה גרשם שלום בר' יהודה החסיד שבתאי מתון, אם כי הצביע על כך שבחבורתו היו אף שבתאים קיצונים. ראו: שלום, ר' מרדכי אשכנזי (לעיל, הערה 33), עמ' מט-נב. עוד על עליית ר'

חכמי ירושלים – כולם נובעים מאותו מניע. אכן, אחת מהאשמותיו של ר' יעקב עמדין כלפי ר' יהונתן אייבשיץ עסקה בקשריו עם חבורת ר' יהודה החסיד. האשמה זו הופיעה בספרים שיצאו קודם להדפסתו של 'שם הגדולים', ב', וייתכן כי החיד"א נחשף אליהם או, למצער, שמע על תוכנם.¹⁰⁴

הנה משתלבים המניע האישי של החיד"א לטיהור ירושלים מן החשדות שדבקו בה עם עמדתו הבסיסית, שהתגבשה עוד קודם לפולמוס עם עמדין, שאין לפסול גופי ידע באופן גורף רק מפני שיש להם או למחבריהם זיקה למינות. אכן, בני ירושלים לומדים את תורת הסוד, אך הם עושים זאת רק באמצעות הספרים שהחיד"א קבע, לאחר בדיקה ומחקר, כי הם ספרים מהימנים ונקיים מכל רבב.¹⁰⁵ הפולמוס עם עמדין סביב חיבורו 'מטפחת ספרים' רק נתן ביטוי בקול רם וברור לעמדה זו: יש המשליכים אחר גוון כל סממן של ספיריטואליות חשודה כחלק מן המאבק במינות השבתאית, ויש שאינם מוכנים לוותר על עולם תאולוגי עשיר רק משום שכמה מן המשתמשים בו עשאוהו קרדום לאמונותיהם הפסולות.

בגישה זו נוקט החיד"א גם בבואו לדון בחיבור זה או אחר של חכם שבתאי. אמנם השבתאות – 'הכת הארורה' – פסולה מכול וכול, אך אין פירוש הדבר כי כל אמירה שיצאה מפיו של שבתאי וכל כתיבה שיצאה מתחת ידיו פסולות אף הן. את הספר יש לבחון באופן ביקורתי לגופו של הטקסט. החיד"א, בשונה מר' יעקב עמדין, הולך בדרכו של רבי מאיר: 'רימון מצא – תוכו אכל, קליפתו זרק'.¹⁰⁶ לדידו, לכל הפחות חלקים מיצירתם של החכמים השבתאים הם בחינת תוכו של רימון, אף שהם דבקו באמונתם השבתאית גם לאחר ההמרה. האיכות שבהגותם אינה ניתנת לדחייה מפני אמונותיהם השגויות, לדעת החיד"א.

יהודה החסיד ראו: בניהו, שם, עמ' קמא–קפב. על האשמתם של בני החבורה בשבתאות ורדיפתם ראו: שם, עמ' קסה–קע.

104 ר' יעקב עמדין, שבירת לוחות האון, זאלקווע תקט"ז, דף מז ע"א; הנ"ל, בית יהונתן הסופר, אלטונה תקכ"ג, דף יח ע"ב.

105 ראו לעיל, הערה 100. ובהקשר הלכתי הוא אומר: 'וכבר בקונטרס שם הגדולים אות ח', כתבתי דיש בלבול ונסחאות מוטעות בכתבי האר"י, והגורם לזה. ע"ש. ומה שכתבתי הוא מסדר מהר"ש ויטאל, שהעתיק מכתב הרב אביו מהרח"ו זצ"ל עצמו, והוא סלת נקיה; ברכי יוסף, יורה דעה, רמ, יז. וכן: 'והאר"י ז"ל כתב שישתה פחות מרביעי' [ת] ויברך בתחילה ולא בסוף. וכתב מהרח"ו זצ"ל שפעם אחת שתה רביעית והכיר האר"י זצ"ל במצחו שלא בירך ברכה אחרונה. וזו הנסחא האמיתית בשער המצות פרשת עקב מכתבת מהר"ש ויטאל זלה"ה בנו של מהרח"ו זצ"ל שהעתיק מכתבת יד הקדש מהרח"ו ז"ל עצמו. והרב ט"ז נסחה מוטעת מכתבי האר"י זצ"ל והקשה עליה; שם, אורח חיים, קעד, ב. במקרה אחר פקפק החיד"א בייחוסו של הספר הקבלי 'כנפי יונה' לרמ"ע מפאנו: 'דלדעתי הקצרה אינו מהרמ"ע כי הלשון מחכ"ם] עלוהי דאינו מהרמ"ע כי לשון הרמ"ע צח ונקי וניכר לשונו בס' [פר] הפוסקים ובתשובותיו והמאמרות'. ואולם, לאחר השוואת הספר הנדפס לכתבי יד הכריע כי מחבר הספר הוא אכן הרמ"ע, ואת סיבת השוני הלשוני הוא הסביר: 'אמנם הרמ"ע ז"ל הוא המחבר והוא לימדנו דלצורך שעה נכתב כך'; וע"ל ב, ערך 'כנפי יונה', דף מז ע"ב.

106 בבלי, תגיגה טו ע"ב.

החיבורים שציין החיד"א לשלילה הם בחינת קליפתו של הרימון, ובמיוחד ספרו של רפאל שבתאי, שמפניו ראה החיד"א צורך להזהיר, כדי 'לזכות את הרבים'. גרשם שלום אכן מציין כי רפאל שבתאי נמנה עם אלה המכונים 'כלים ריקים ובחורים פוחזים', בניגוד לשמואל פרימו, יהודה שאראף ואחרים שהיו תלמידי חכמים. אם כן, ניתן לצפות שאדם כזה לא יוציא מתחת ידיו את תוכו של הרימון ועיסוקו ב'שמות', כפי שציין החיד"א בערך על ספרו, 'תעלומות ומקורות חכמה', לעיסוק פסול ייחשב.¹⁰⁷

ואכן, החיבור 'תעלומות ומקורות חכמה' לא יצא מתחת ידיו של רפאל שבתאי. הוא רק ניסה, לדבריו, את פעולת השמות שבו, מתוך שאיפה להיות מעין 'בעל שם',¹⁰⁸ שאיפה שבמקרים אחרים נתפסה בעיני החיד"א כשרלטנות וכעיסוק פסול.¹⁰⁹ דברי הביקורת של ר' יעקב ששפורטש ושל ר' יעקב עמדין, שאליהם מפנה החיד"א בערך המדובר, אינם טוענים שרפאל שבתאי הוא מאמין או הוגה שבתאי; הם מתקיפים אותו בעיקר כנביא שקר, שרלטן ואדם שאין לו יכולות אינטלקטואליות. ששפורטש מציין כי רפאל שבתאי 'לא הוציא עצמו מכלל הנביאים... עושה עצמו נביא';¹¹⁰ 'נביא שקר... רשע זה זכה והתיר דמו למיתה אפי' [לן] בשבת'.¹¹¹ את ספרו הוא מגדיר: 'ספר אחד של השבעות שמות הקודש והטומאה שהיה משתמש בהם... ושם עצמו לרופא חולים ולמתיר אסורים ובפרט לרפאת חולי הפודאגרא (=פודגרה, שיגרון)'.¹¹² על כישוריו האינטלקטואליים

107 שלום (לעיל, הערה 28), עמ' 155. וראו עליו שם, עמ' 664–676.

108 שם, עמ' 666–667.

109 ביומן מסעו, מעגל טוב, הבהיר החיד"א את יחסו לבעל שם בן דורו, חיים שמואל יעקב פאלק 'הבעל שם מלונדון'. בהיותו בהאג בשנת 1778 מתאר החיד"א: 'וסיפר לי על ב"ש (=בעל שם) מלונדרים שמואל פולאק בן הרב יהושע פאלק נפלאות ולובש בגד זהב ואותיות חקוקות בו מעשה ידיו ויש לו חרב שפורחת. וכל עסקו ביערים ובשפת הים בהתבודדות והוא היה אומר שמתעסק לטובת העולם והוא משבט יאודה ובמעשיו לא נתעסק אדם זה ת' שנה והוא מלך על ארץ תבל שהלך הוא בשבילי הים. ויוסף די לה ריינה ור' יהודה החסיד נתעסקו במעשיו וכיוצא בזה שאר שטיות שהולך ביער שהוא מששת ימי בראשית. והנגלה הוא שיש לו ממון הרבה'. ראו: החיד"א, מעגל טוב (לעיל, הערה 12), עמ' 155. בנוסף לדברים אלה, פסק החיד"א כי הלימוד והשימוש בקבלה חייב להיות מושכל ואחראי ומותר שייעשה רק בידי הראויים לכך ולא יהיה נמסר להמון העם שלא ידעו ולא יבינו; החיד"א, מחזיק ברכה, ליוורנו תקמ"ה, עמ' רמב. ההגבלה מקבלת משנה תוקף כאשר מדובר בקבלה מעשית, והחיד"א אף מדווח על מקרה שבו אדם שאינו ראוי די הצורך עסק ב'חכמת הצירוף' – טכניקה של צירוף אותיות כדי להשיג חוויה מיסטית מדיטטיבית – וכתוצאה מכך מת; החיד"א, מעגל טוב, שם, עמ' 64. גם הדפסת ספרי קבלה ראוי לה שתיעשה במידה ובזהירות, כדבריו: 'וכאשר ישתכל המשתכל בדברים אלו יקרע סגור לבבו איך הותרה הרצועה להדפיס ספרי קבלה ואין מקיץ ואין יודע. ואש תוקד בקרבי על ענינים אלו ואבירייהו... והן להרחיק עצמו מלהיות בעצת מדפיסי ספרי קבלה. השומע ישמע ועליו תבא ברכת טוב'; שה"ג ב, ערך 'קבלה', דף עב ע"ב.

110 ר' יעקב ששפורטש, קצור ציצת נובל צבי, אמשטרדם תצ"ז, דף מ ע"ב.

111 הנ"ל, אהל יעקב, אמשטרדם תצ"ז, דף נד ע"ב.

112 קצור ציצת נובל צבי (לעיל, הערה 110), דף מה ע"ב. ובמילים דומות: הנ"ל, אהל יעקב, שם, דף נד ע"ב.

והתורניים הוא כותב: 'בדקתיו ולא מצא מענה';¹¹³ 'כיוון שהפלתי עליו תרדמת הסכלות ידעו הכל שהוא אדם בליעל, איש און, אדם טועה מדרך השכל';¹¹⁴ 'נבדק קנקנו ונמצא עביט של מי רגלים'.¹¹⁵ גם עמדין מכנה אותו 'מנביאי שקר' ומציין כי 'זה התועב הביא לדפוס ס' [פר] מקמיעות וקבלה מעשית ומצאהו שעשה כל תועבת ה' אשר שנא'.¹¹⁶

מדוע בחר החיד"א לייחד, באופן חריג, ערך לאזהרה מפני ספר? ומדוע דווקא ספר זה, שבוודאי אינו הספר הפסול היחיד שהחיד"א נתקל בו? המענה לשאלה זו טמון במיקומו של הערך במהדורות הראשונות של 'שם הגדולים'. הערך 'תעלומות ומקורות חכמה' מופיע בשני עמודי המילואים המופיעים בסופו של 'שם הגדולים', ב', תחת הכותרת 'משג"ב לדך',¹¹⁷ ומיד אחריו מופיע הערך 'תעלומות חכמה', המתייחס לספר הסגולות בשם זה של מהר"ש ויטאל.¹¹⁸ החיד"א חשש שאדם שאינו בקיא יטעה ויתבלבל בין ספרו הכשר של מהר"ש ויטאל לספרו הפסול של רפאל שבתאי, ולכן טרח וכתב את הערך, כדי להזהיר את הקוראים. אם כן, בניגוד לחכמים השבתאים שהזכיר החיד"א לחיוב,¹¹⁹ אין רפאל שבתאי, בעיני החיד"א, דמות רבנית בעלת יכולות אינטלקטואליות ותורניות גבוהות, שפסילת חיבורו בגין שבתאותו תהיה הפסד לקהל הלומדים.

גם ספר 'דרך חיים' הוא כקליפתו של הרימון ואף הוא דומה בשמו לחיבור שבוודאי היה כשר בעיני החיד"א – 'דרך עץ חיים', לר' מאיר פופרש, העוסק בעריכת כתבי האר"י. גם במקרה זה מופיעים במהדורה הראשונה של 'ועד לחכמים', א' שני הערכים זה אחר זה,¹²⁰ ולכן ראה החיד"א חשיבות בהצמדתם, כדי למנוע מן הקורא בלבול ביניהם (במהדורות שהביא לדפוס החיד"א עצמו סודרו הערכים בפרקים על פי סדר אלפביתי, אך בתוך כל פרק ופרק הם לא סודרו על פי סדר זה).

ואולם, בניגוד ל'תעלומות ומקורות חכמה' של רפאל שבתאי, לא היה החיד"א כה נחרץ לגבי 'דרך חיים', והסתפק בהפניה לדברי עמדין, שהזהיר מפניו, מבלי לכתוב אזהרה מפורשת בעצמו. נראה כי בגישתו של החיד"א לחיבור זה חלו שינויים. תחילה עשה החיד"א שימוש בספר זה בחיבורו ההלכתי הגדול 'ברכי יוסף', והוא מצטט אותו ומביא דברים בשמו בכמה הזדמנויות.¹²¹ לאחר מכן, משעה שבא לידי חיבורו של עמדין

113 קצור ציצת נובל צבי, שם, דף מא ע"א.

114 שם.

115 שם, דף מז ע"ב.

116 עמדין (לעיל, הערה 60), דף כו ע"ב.

117 משג"ב = משלים שם הגדולים ב.

118 שה"ג ב, משג"ב לדך, דף קב ע"א.

119 לרבות ר' יהודה שאראף, שאף שלא מוזכר שחיבר ספר הרי ש'תלמידו הרב מהר"ש פרימו בדרשותיו תמיד רומז דרכים משמו', ולזכותו עומדת עובדת היותו רבו של 'הרב פח"ח (=פרי חדש)', הוא ר' חזקיה די סילוה. ראו: שה"ג ב, ערך 'מהר"ר יהודה שאראף', דף מה ע"ב.

120 וע"ל א, דף יב ע"ב. כך הוא גם בכתב היד של וע"ל א, שבניגוד לשה"ג ב, שמופיע בו הערך 'תעלומות ומקורות חכמה', הגיע לידינו, ובו מופיעים שני הערכים זה אחר זה. ראו: וע"ל א, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, MS Heb 8°2466, דף ד.

121 החיד"א, ברכי יוסף, אורח חיים, ג, יב; שם, ד, ה; שם, תמב, ו, ועוד.

'תורת הקנאות', נראה כי חל שינוי כלשהו ביחסו של החיד"א לספר. הוא היה מודע עתה לאפשרות שר' חיים מאוסטרהא נהא אחר האמונה השבתאית, אם כי לדידו אין בכך בהכרח כדי לפסול את החיבור. ואולם, עתה הוא גם שם לב לטעויות המביכות שנפלו בו. וכך כתב, לדוגמה, עמדין ב'תורת הקנאות': 'בסי' [מן] ס"ח הל' [כות] פורים ר"ל (=רצה לומר) חדוש הדין פורים שחל ביום ב' כו'. ולא ידע השוטה שאין פורים חל ביום ב' ועוד טעה שם כמה טעויות... וכן עוד הרבה שטויות באותו מקום בלבד.¹²² אכן, עמדין הוכיח שחיבור זה 'אינו אלא מעשה נערות' ויצא נגד נותני ההסכמות לספר,¹²³ והצליח לערער את ביטחונו של החיד"א ברמתו התורנית של המחבר, אף שהחיד"א עשה שימוש הלכתי בחיבור קודם לכן.¹²⁴ משום כך, ומחשש לבלבול אפשרי של הקורא בין ספר מפוקפק זה לחיבורו של מהר"ם פופרש, כתב החיד"א, ליתר ביטחון, את הערך 'דרך חיים' ב'שם הגדולים', ושילב בו הפניה לספרו של עמדין, למען יראה הקורא וישפוט.

הנה, גם יחסו לר' יעקב עמדין דומה לגישתו הכללית למחברים ולספריהם. אמנם, הוא התבטא כלפיו במילים קשות בפולמוס על קדמות הזוהר, אך הוא דן בו ובספריו לפי גישתו העקרונית, שיש לבחון את הספרים לגופם ולהימנע מהכללה ומפסילה גורפת של חיבוריו של מאן שהוא המחזיק בעמדות פסולות בנושאים מסוימים. ואכן, את עמדותיו של עמדין ב'מטפחת ספרים' שלל החיד"א מכול וכול ואת מחברו הגדיר כמי ש'עשה פלילות'. עם זאת, אין פירושה של 'פלילות' זו כי כל חיבוריו של עמדין פסולים, ובחיבורים אחרים שלו הסתייע החיד"א. הוא הפנה אליהם וייתכן שאף השתכנע מטיעוניהם.

122 עמדין (לעיל, הערה 60), דף עא ע"ב.

123 שם.

124 ודאי שהשימוש שעשה החיד"א ב'דרך חיים' בחיבורו ההלכתי 'ברכי יוסף' קדם בשנים מספר לחשיפתו ל'תורת הקנאות'. ברכי יוסף חלק אורח חיים נדפס בשנת תקל"ד (1774), ואילו אזכורים של 'תורת הקנאות' בכתבי החיד"א מופיעים רק ב'משג"ב לדרך', הוא קונטרס ההשלמות של שה"ג ב, שנדפס בשנת תקמ"ו (1786), ובוע"ל א, שנדפס בשנת תקנ"ו (1796). אזכורו של הספר במשג"ב לדרך, בערך 'תעלומות ומקורות חכמה', יכול לרמז על חשיפתו של החיד"א אליו בסמוך להדפסת החיבור, שכן אם היה נחשף אליו קודם לכן, ייתכן שהיה עושה בו שימוש בגוף הספר ולא בקונטרס ההשלמות. ראו: שה"ג ב, משג"ב לדרך, ערך 'תעלומות ומקורות חכמה', דף קב ע"א. גם אזכורי 'תורת הקנאות' בוע"ל א באים בלשון המרמזת על הזמן הקצר שעבר מאז נחשף החיד"א לספר. בערך 'דרך חיים' כותב החיד"א: 'מקורב ראיתי מה שכתב הרב מ' יעב"ץ בתורת קנאות', והשימוש במילה 'מקורב' יכול לסמל לכל היותר מספר שנים לא רב שעבר מאז החשיפה לספר. ראו: כהן (לעיל, הערה 6), עמ' 73. וראו: וע"ל א, ערך 'דרך חיים', דף יב ע"ב. אזכור נוסף של 'תורת הקנאות' מופיע בערך 'מגדל דוד', וע"ל א. ערך זה הוא אחד הערכים שבאים לעדכן ערך שכבר הופיע בעבר, ובמקרה דנן, את הערך 'מגדל דוד' המופיע בשה"ג ב. וראו: שם, ערך 'מגדל דוד', דף כט ע"ב. נראה אפוא שלספר 'תורת הקנאות' נחשף החיד"א בשלבי הסיום של הכנת שה"ג ב, אולי כבר לאחר הבאתו לדפוס. עדכון אחד, כנראה הדחוף ביותר לדידו, הוא ערך 'תעלומות ומקורות חכמה', שנועד להזהיר מן הספר. החיד"א הכניסו בקונטרס ההשלמות לשה"ג ב. בשאר המידע הביוביליוגרפי ששאב מחיבור זה עשה החיד"א שימוש בחלק הבא של 'שם הגדולים', הוא וע"ל א.

ה. סיכום

היחס לשבתאות במאה השמונה עשרה הושפע רבות מפועלם הנחרץ של חאגיו ועמדין. לדידם, במאבק הקשה במינות השבתאית אין מקום לפשרות. כל יצירה תורנית וכל רעיון הנחשדים כמגע כלשהו עם התאולוגיה השבתאית מעידים על שבתאותו של העוסק בהם ולפיכך יש לגנותם בתוקף. שלילה גורפת זו, שמנעה כל דיאלוג עם השבתאים מחשש של קרבה אל השבתאות וספיחיה, גבתה מחיר גבוה, בדמות ויתור על עולם רוחני שלם. החיד"א, ואחרים כיוצא בו, סברו שאת הספר יש לבחון לגופו, ואף אם מחברו נודע כמאמין במשיחיותו של שבתי צבי הרי שלא מן הנמנע שחיבוריו יהיו כשרים ואף נפלאים. בשונה מחאגיו ועמדין, לא כלל החיד"א בהגדרת המינות השבתאית הפסולה כל יצירה ספרותית שכתב מאמין שבתאי. ניתן ללמוד תורה מ'אחר' אף שיש בו בוודאי מקליפתו של הרימון. ואולם ברימון אין רק קליפה אלא גם פרי, וייתכן שבחינה של פריו תעלה שהוא ראוי למאכל.

דמותו של החיד"א היא דמות מורכבת החוצה גבולות גאוגרפיים ומותחת גבולות מנטליים. מסעותיו זימנו לו מפגשים עם דמויות מעניינות, תהליכים היסטוריים חשובים, ענייני טבע ומדע, אומנות, הווי עירוני, כלכלה ופוליטיקה, והוא לא נמנע מלנצל הזדמנויות אלה להרחבת אופקיו.¹²⁵ החיד"א נע בין קהילות וספריות, בין ערי ספר ומרכזי דפוס, וניצל את תנועתו זו, במודע או שלא במודע, לצבור ידע. אחד מפירותיו של תהליך זה הוא הראייה המורכבת, הביקורתית, של ה'ספר', הנמנעת מהכללות גורפות. התנועה מארץ ישראל לאירופה והמפגשים עם עולמות תרבותיים שונים התאפיינו פעמים רבות בהצטלבות של מזרח ומערב ושל מסורת ומודרנה, והיו לנדבך מרכזי בעיצוב אישיותו, ועל כן הוא ראה תופעות ותהליכים במנעד של גוונים ולא בצבעים של שחור ולבן. אין תמה אפוא שגישתו של החיד"א ליצירותיהם של מי שאחזו באמונות פסולות הייתה מורכבת אף היא.

125 ראו: כהן (לעיל, הערה 6), עמ' 273–365.

NONKOSHER BELIEFS, KOSHER BOOKS:
HIDA'S APPROACH TO SABBATEANISM

by Oded Cohen (pp. 323–350)

This article explores the complex attitude of HIDA (R. Haim Yosef David Azulay, 1724–1806) toward rabbinic scholars who were known to be Sabbateans. In the eighteenth century, several central rabbinic figures, such as R. Moshe Hagiz and R. Ya'akov Emden, stood out for their radical and uncompromising struggle against Sabbateanism and suspected supporters of the heretical movement. R. Yaakov Emden even took the bold step of denying the antiquity of the Zohar in service of his war on Sabbateanism.

HIDA waged this struggle in a much more complex way, refusing to reject outright spiritual trends linked to Sabbatean theology and thus refraining from explicit delegitimation of Sabbatean rabbinic personalities and works. I examine HIDA's method by investigating the values that are expressed, both in print and in manuscript, in his bio-bibliographical composition *Shem HaGedolim*, published in installments in Livorno between 1774 and 1801, and by analyzing the differences in HIDA's attitude toward different figures and compositions.

CONTENTS

- 277 Yakov Z. Mayer: From Material History to Historical Context: The *Vatican Ebr. 133* Manuscript of the Palestinian Talmud
- 323 Oded Cohen: Nonkosher Beliefs, Kosher Books: HIDA's Approach to Sabbateanism
- 351 Amir Goldstein: A Bilateral Mission: Aliza Levenberg and the Echoes of Her Work in Kiryat Shmona

Books and Reviews

- 383 Adiel Schremer: Tal Ilan and Vered Noam, in collaboration with Meir Ben Shahr, Daphne Baratz and Yael Fisch, *Josephus and the Rabbis*
- 390 Yoel Elizur: Amer Dahamshe, *A Local Habitation and a Name: A Literary and Cultural Reading of the Arabic Geographical Names of the Land*
- 398 Dotan Arad: Yaron Tzur, *Notables and Other Jews in the Ottoman Middle East 1750–1830*
- 403 Shulamit Volkov: Ismar Schorsch, *Leopold Zunz: Creativity in Adversity*
- 407 Nurit Orchan: Roni Beer-Marx, *Fortress of Paper: The Newspaper HaLevanon and Jewish Orthodoxy*

413 Research

416 Books Received

XXIII Summaries

ZION

Editors:

NADAV NA'AMAN, VERED NOAM, MOSHE ROSMAN, MICHAEL TOCH

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXIII • 3 • 2018

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM